

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**Қўлёзма ҳуқуқида
УЎК 811.512.133'373.7**

ЖАББАРОВА АНОРА ЖАВЛИЕВНА

**АНТРОПОЦЕНТРИК ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ
ЛИНГВОПРАГМАТИК ТАДҚИҚИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
илмий даражасини олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ**

**Илмий раҳбар: Маматов Абдугафур Эшонкулович
филология фанлари доктори, профессор**

Жиззах – 2022

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I БОБ. ФРАЗЕОЛОГИЯ ЛИНГВИСТИК ФАН СИФАТИДА	15
1.1. § Фразеологиянинг лингвистик шаклланиш асослари	15
1.2. § Фразеологик бирликлар вариацияси	26
1.3. § Фразеологик бирликлар синонимияси ва антонимияси	34
1.4. § Концепт ва концептуаллашув тушунчаси	40
Боб бўйича хулосалар	45
II БОБ. АНТРОПОЦЕНТРИК ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРДА ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ КОНЦЕПТ ТАДҚИҚИ	47
2.1. § Эмотив-экспрессивликнинг лингвистик асослари	47
2.2. § Ҳиссий-эмоционал олам концептларининг тадқиқи	56
2.2.1. Қувонч, бахт эмоционал концептли фразео-семантик модел	59
2.2.2. Ҳайратланиш эмоционал концептли фразео-семантик модел	67
2.2.3. Хавотир, ҳаяжон эмоционал концептли фразео-семантик модел	71
2.2.4. Қўрқув эмоционал концептли фразео-семантик модел	73
2.2.5. Масхара, нафратланиш эмоционал концептли фразео-семантик модел	76
2.2.6. Ғазаб концептли эмоционал фразео-семантик модел	79
2.2.7. Таҳдид, лаънат концептли эмоционал фразео-семантик модел	87
2.2.8. Хижолат ва уят концептли эмоционал фразео-семантик модел	90
2.2.9. Азобланиш қайғу концептли эмоционал фразео-семантик модел	91
Боб бўйича хулосалар	97
III БОБ. БАҲО-МУНОСАБАТ ИФОДАЛОВЧИ АНТРОПОЦЕНТРИК ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРДА ЭМОЦИОНАЛ КОНЦЕПТ ТАДҚИҚИ	99
3.1. § Инсоннинг ижобий фазилатларини ифодаловчи эмоционал-баҳо концептли фразео-семантик моделлар	99
3.1.1. Самимийлик концептли фразео-семантик модел	102

3.1.2. Ўзини тута билиш, кўрқмаслик, жасоратлилик концептли фразео-семантик модел.....	106
3.1.3. Ҳалоллик, садоқат, садоқатлилик концептли фразео-семантик модел.....	109
3.1.4. Ақл-заковатлилик, сабр-тоқатлилик концептли фразео-семантик модел.....	112
3.2. § Инсоннинг салбий хусусиятларини баҳоловчи фразеологик бирликлар.....	116
3.2.1. Ҳийла-найранг, айёрлик ва иккиюзламачилик концептли фразео-семантик модел.....	117
3.2.2. Кибр, ўзига бино қўйиш концептли фразео-семантик модел.....	121
3.2.3. Дангасалик, ҳаракатсизлик концептли фразео-семантик модел.....	123
3.2.4. Кўп гапириш, эзмаликни ифодаловчи эмоционал баҳо концептли фразео-семантик модел.....	124
Боб бўйича хулосалар	127
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	129
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	132

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида тил бирликлари лексик, семантик ва грамматик жараёнларда, шу билан бирга, инсон тафаккури ва психологияси, муайян миллат маданияти ва урф-одатлари муносабатида тил ҳодисаларини тадқиқ этиш маданий тилшунослик, этнолингвистика, психоллингвистика, когнитив тилшунослик каби билимлар доирасида амалга оширилмоқда. Тил илмида антропоцентрик йўналишлар доирасида намоён бўладиган ва нутқ жараёнида фаоллашадиган коннотатив, денотатив ҳамда когнитив моҳиятни намоён этишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Инсоннинг эмотив-ҳиссиётларини тавсифловчи фразеологик бирликларнинг структуравий ва семантик хусусиятлари, миллий-маданий манзарасини тадқиқ этиш тилшуносликнинг муҳим вазифаларидан бири саналади.

Дунё тилшунослигида фразеологик бирликлар нутқий мулоқотнинг психологик, когнитив-семантик ва лингвопрагматик жиҳатларини намоён этадиган кўп қиррали ва кўп қатламли миллий-ментал тузилма сифатида тадқиқ этилмоқда. Фразеологик бирликлар муайян тил вакилларининг маданияти, ҳаёт тарзи, урф-одат ва дунёқарашининг ўзига хос хусусиятларини ифода этиб, олам лисоний манзарасининг лингвомаданий инъикоси сифатида уларнинг функционал-семантик хусусиятларини семантик майдон нуқтаи назаридан илмий тадқиқ этиш долзарбдир. Демак тил бирликларига, хусусан, фразеологик бирликларга лингвопрагматик аспектда ёндашилганда, уларнинг моҳияти тўлароқ намоён бўлади.

Янги Ўзбекистон (ренессанс) даврида ижтимоий, иқтисодий, илмий, дипломатик каби барча жабҳаларда ўзбек тилининг эркин ривожланиши учун ҳуқуқий асослар ва амалий шароитлар яратилди. Ҳар биримиз давлат тилига бўлган эътиборни мустақилликка бўлган эътибор деб, давлат тилига эҳтиром

ва садоқатни она Ватанга эҳтиром ва садоқат деб билишимиз¹, бинобарин, янги тараққиёт йўлидан боришда тилимизнинг маънавий меросларини тўплаш, инсон фаолияти ва фазилатларини тавсифловчи фразеологик бирликларни лингвопрагматик ва лингвокультурологик тадқиқ этиш ғоят муҳим вазифадир. Бу борада фразеологик бирликларни антропоцентризм нуқтаи назаридан тадқиқ этиш, инсоннинг ҳис-туйғулари, эмотив-ҳиссиётлари сингари хусусиятларни тавсифловчи фразеологик бирликларни лингвокультурологик ўрганиш долзарблик касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”, 2017 йил 16 февралдаги ПФ-4958-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни қабул қилинганининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақидаги Қонун қабул қилинишининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4479-сон Қарори.Lex.uz

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида фразеологик бирликларнинг лексик-грамматик, лексик-семантик, функционал-семантик хусусиятлари борасида салмоқли ишлар XX асрларда бошланган. Илк тадқиқотлар В.Н.Телия раҳбарлигидаги Москва фразеологик мактаби тилшунослари Ю.С.Степанов, А.Д.Арутюнова, В.В.Воробьёв, Н.Ф.Алефиренко, В.М.Шаклеин, В.А.Масловлар томонидан олиб борилган изланишлар² билан боғлиқ равишда пайдо бўлган.

Ўзбек тилшунослигида фразеологик бирликлар назарий, структурал-грамматик, семантик-услубий, функционал-прагматик жиҳатдан тадқиқ этилди: илмий-тадқиқот ишлари³, илмий мақолалар ва ўқув қўлланмалар⁴,

² Телия В.Н. Русская фразеология: семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – Москва, Школа. «Языки русской культуры».– Т., 1996.С.-286; Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие –Москва, Наука. – Т., 2010. –С.21.; Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –Москва, Изд. Центр «Академия». – Т.,2001. – С.208.; Шаклеин В.М. Лингвокультурология. Традиции и инновации. Монография –Москва, Флинта. – Т.,2012. – С.301.; Воробьёв В.В. Лингвокультурология: теория и методы. Монография. –М.:Изд.РУДН. – Т.,2008. – С.240.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 1966. –Б.56; Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 1993. –Б.57; Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 2000. –Б.56. Рўзикулова М. Ўзбек тилида идиомалар: Филол. фан. ном. дис... автореф. – Т.,1966. –Б.55; Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. – Т., 1976. –Б. 51; Ҳакимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипни фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги: Филол.фан.ном. дис. ... автореф. – Т., 1994. – Б.57; Усмонова Ш. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар: Филол.фан.ном. дис. ...автореф. – Т., 1998. – Б.54; Исқандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (*шахс микромайдони*): Филол.фан.ном. дис. ... автореф. – Т., 1999. - Б.56; Бозорбоев К. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари: Филол.фан.ном.дисс...автореф. – Самарқанд,2000. – Б.52; Абдуллаев Ш. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси (*Т.Қайишбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида*): Филол.фан.ном. дисс...автореф. – Т., 2006. –Б.55; Алмаматова Ш. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили: Филол.фан. ном.дисс...автореф. – Т., 2008. – Б.53; Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Филол. фан. ном. ... дис. – Т., 2009. - Б.127; Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (*кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида*): Филол.фан.фалсафа док. (PhD) дисс...автореф. - Самарқанд, 2018. – Б.51 ва бошқалар.

⁴ Маматов А. Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари. – Т.: Наврўз, 1996. – 54 б.; Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Т.: Фан, 1970. – 60 б.; Йўлдошев Б. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари. – Самарқанд, СамДУ нашри, 2002. – 37 б.; Маматов А. Фразеологик стилистика масалалари. – Т.: Фан ва техника, 1991. –120 б.; Ғаниева Ш. Ўзбек фразеологизмларининг структур тадқиқи. – Т.: Фан, 2013. – 123 б.; Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар : (халқ иборалари) / [Нашрга тайёрловчи Д.А.Шораҳмедов]. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011. –223 б.; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.: Фан, 1985. –200 б.; Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. - Самарқанд: СамДУ нашри, 2007. – 108 б.; Маматов А.Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. -Тошкент, 1991. – 274 б.; Раҳматуллаев Ш. Фразеология // Ҳозирги замон ўзбек тили. – Т., 1957. –152-182 б.; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Т., 1992. -Б.126; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия,синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). – Т.: Фан, 1966. – Б.264; Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек тилининг фразеологик стилистикаси. – Т.: Наврўз, 2016. – Б.198; Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси. Библиографик кўрсаткич. – Т.: Наврўз, 2016. –48 б. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши. НДА. Самарқанд, 2002, -11 б. Жўраева Б. Ибора ва мақолда идиомалашув // Ўзбек тили ва адабиёти, 2010, 6-сон, -

фразеологик луғатлар яратилди⁵. Ш.Раҳматуллаев, А.Ҳожиев, Б.Йўлдошев, А.Маматов, Ш.Усмонова, Б.Жўраева, Ш.Алмаматова, М.Вафоева, У.Рашидова, Б.Болтаева, Ш.Ганиева, Ш.Махмараимова, З.Жумаева каби ўзбек тилшуносларининг тадқиқотларида фразеологик бирликларнинг лексик-грамматик, функционал-семантик хусусиятлари тадқиқ этилди.

Ш.Махмараимованинг “Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект)” мавзусидаги докторлик ишида метафоранинг антропоцентрик табиатига баҳо бериш, уни билишнинг алоҳида усули, оламни категорияловчи муҳим лингвокогнитив феномен экани ёритилган. Д.Худойберганованинг “Матннинг антропоцентрик тадқиқи” номли монографияси ўзбек тилидаги матнларнинг лингвокультурологик хусусиятларини ўрганишга бағишланган⁶. Ш.Усмонованинг “Лингвокультурология” дарслигида тил ва маданият, лингвокультурологиянинг асосий мақсад ва вазифалари, йўналишлари, методлари, лингвомаданий бирликлар таҳлили, турли лингвомаданиятлардаги рамз ва стереотипларнинг қиёси, маданиятнинг тилдаги ўрни каби масалалар ёритилган⁷. А.Маматовнинг “Ўзбек тили фразеологияси” ўқув қўлланмасида фразеологик бирликларни ўқитишнинг лингвомаданий ва дидактик аҳамияти ҳақидаги тушунчалар изоҳланган⁸. Ушбу тадқиқотлар ўзбек фразеологиясининг баҳсли ва мунозарали

109 б.. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. НДА. – Т., 2008. –4-18 б. Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. НДА. – Т., 2009. –20 б. Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси (библиографик кўрсаткич) – Т., - 2016, –190 б. Маматов А., Очилов Д. Фраземик моделлар таҳлили // Стилистика ва прагматика (илмий конференция материаллари). 1-қисм. Самарқанд: СамДУ, 2010.-112-115 б.; Очилов Д. Фраземик моделлар таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011, 2-сон,-84-86 б.; Рашидова У.Фразеологияда лисоний моделлаш муаммолари (соматик фразеологизмлар мисолида) // Хорижий филология (тил, адабиёт, таълим), 2011, 4-сон, 54-59 б.; Ганиева Ш. Фразеологизмларни моделлаштириш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011,5-сон. –111-113 б. ва бошқалар.

⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992,-Б.375.; Содикова М. Қисқача русча-ўзбекча барқарор иборалар луғати. – Т.,1994,-Б.228.; Йўлдошев Б.,Бозорбоев К. Ўзбек тилининг фразеологик луғати (сўзлик). – Т.,1998,-Б.327.; Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Т., 2013,-Б.278.; Маҳмудов Н., Одилов Ё. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. – Т., 2014,-Б.298. ва бошқалар.

⁶Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Т.: Фан, 2013. –Б.136.

⁷Усмонова Ш. Лингвокультурология. – Т., 2019. –Б.246.

⁸Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – Б.224.

жиҳатларига аниқлик киритилишига, бинобарин, бу соҳада тадқиқот кўламининг кенгайишига олиб келди.

Фразеологик бирликлар ўзбек тилида структуравий ва семантик жиҳатдан етарлича ўрганилган бўлишига қарамай, инсоннинг хусусиятларини тавсифловчи бундай бирликлар, уларнинг лингвокультурологик жиҳатлари махсус тадқиқ этилмаганлиги ушбу мавзунинг монографик планда ўрганишни тақозо этади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Жиззах давлат педагогика университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг 1-сон “Филология фанларининг долзарб муаммолари ва уларни амалиётга жорий этишнинг янги педагогик технологиялари” (2018-2020 йй) мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тилида олам лингвистик манзарасининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи антропоцентрик фразеологик бирликларнинг семантик, лингвопрагматик, лингвокультурологик хусусиятларини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

XXI аср тилшунослигида фразеологик бирликларнинг асосий тушунчаларини таҳлил этиш ва уларни фразеологик парадигматикада ўрганиш, хусусан, тадқиқотчилар нуқтаи назарини тизимлаштириш, фразеологик бирликлар ташийдиган лексик, семантик, прагматик, стилистик, когнитив маъноларни баён қилиш;

антропоцентрик фразеологик бирликларнинг нутқда воқеланишини замонавий методологик тамойиллардан фойдаланган ҳолда умумлаштириш, инсон ташқи кўриниши ва ҳиссиётини ифодаловчи фразеологик бирликларни семантик майдондаги структур-семантик ва коммуникатив-прагматик воқеланишини тадқиқ этиш;

антропоцентрик фразеологик бирликларнинг концептуал танлаш шартлари, мезонлари, корпусини аниқлаш ва баён қилиш, турли образли

фразеологизмлар доирасида вариант ёки синонимик муносабатларнинг ўзига хослигини изоҳлаш;

антропоцентрик фразеологик бирликларнинг маъно таркибини таҳлил қилиш ва таркибий қисмларнинг тавсифини баён этиш, инсоннинг ҳиссиётлари ва ташқи қиёфасини тавсифловчи фразеологик бирликларнинг фразео-семантик гуруҳларини аниқлаш;

образли фразеологик бирликларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, фразеологик бирликлар семантикаси ва инсоннинг ташқи кўринишини ифодаловчи ибораларнинг лингвокультурологик хусусиятларини белгилаш;

антропоцентрик фразеологизмларнинг тиллараро мослик турларини белгилаш, инсон қиёфасини ифодаловчи фразеологик эквивалентларни аниқлаш, аналоглари ва лақуналари, шунингдек, уларни таржима қилишнинг мумкин бўлган усулларини изоҳлаш ҳамда антропоцентрик фразеологик бирликларнинг идеографик тавсифи, уларнинг фразеосемантик аҳамиятини тушунтириш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида фразеологияга оид луғатлар, паремиологик луғатлар ҳамда замонавий ўзбек бадиий ва публицистик асарларидан тўпланган антропоцентрик фразеологик бирликлар танланган.

Тадқиқотнинг предметини шахс эмотив-ҳиссиёти, ташқи кўринишининг турли жиҳатларини кўрсатадиган антропоцентрик фразеологик бирликлар идеографик тавсифи, уларнинг фразеосемантик аҳамиятини лингвопрагматик таҳлил этиш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, семантик, систем-структурал, лингвокультурологик қиёслаш, компонент таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек халқининг маданий анъаналари, ментал хусусиятлари фразеологик бирликлар шаклланишига асос эканлиги изоҳланиб, антропоцентрик

фразеологик бирликлар қиёсий, ўхшатиш бирликлари, троплар, метафорик таққослашлар, образларга асосланган бўлиши исботланган;

инсоннинг ҳиссиёти ва ташқи қиёфасини ифода этишдаги универсал тенденциялар, маданий стереотиплар, лақналар антропоцентрик фразеологик бирликлар асосида қиёсланиб, фразеологик бирликларни англаб олиш учун умумлашган когнитив-прагматик баҳолаш тизими зарурлиги, уларнинг тилда намоён бўлиши далилланган;

антропоцентрик фразеологик бирликларнинг лингвопрагматик хусусиятлари инсоннинг ички эмотив-ҳиссиёти ва ташқи кўринишини характерловчи *қувонч, қайғу, ғазаб, қўрқув, нафрат, ҳайрат, қизиқиш, ҳаяжон, ажабланиш, азоб чекиш, қаҳр, уят, камситилиш* сингари эмоционал концептли фразеологизмлар асосида батафсил семантик тавсифи яратилган;

антропоцентрик фразеологик бирликларнинг миқдори бошқа фразеологик бирликлардан кўра кўпчилиқни ташкил этганлиги аниқланиб, улар айнан шахснинг фаолиятини образли ифодалаш мақсадида шаклланган тил бирлиги эканлиги асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

тадқиқот натижалари тилшунослик фанининг янги йўналишлари бўлган этнолингвистика, этнофразеология, этнолексикографияни илмий-назарий қарашлар билан бойитиш, ушбу соҳаларда янги тадқиқотлар ривожини учун ўзига хос илмий ёндашувларнинг юзага келишига хизмат қилиши кўрсатилган;

инсоннинг эмотив-ҳиссиёти ва ташқи кўринишини тавсифловчи фразеологик бирликлардан лингвопрагматик идрок этишни ўрганиш, тилларни ўқитиш амалиётида, дарслик яратиш ва назарий курсларни тузишда, филология, маданиятлараро алоқа, маданий тилшунослик, таржима назарияси, фразеология бўйича махсус курслар, битирув малака ишларини ёзишда, таржимонлар амалиётида, ҳар хил турдаги луғатларни тузишда кенг фойдаланиш мумкинлиги исботланган;

диссертация ўзбек тили антропоцентрик фразеологик бирликларини худудий ёки умумий этнолексикографик планда ўрганувчилар учун муҳим манба бўла олиши асосланган ҳамда тил ва маданият масалаларини ўрганувчи этнолингвистика, лингвокультурология, социolingвистика каби соҳалар бўйича дарслик ва қўлланмалар ёзишда фойдаланиш мумкинлиги далилланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилганлиги, қўлланилган ёндашув, усул ва назарий маълумотларни беришда аниқ илмий манбаларга таянилганлиги, илмий луғатлардан олинган материаллар этнофразеологик бирликлар табиатидан келиб чиқиб изоҳланганлиги, методик жиҳатдан мукамаллиги, тадқиқот натижаларининг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани, жаҳон тилшунослигининг янги йўналишлари ва таҳлилий усуллари асосида тадқиқ қилингани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти фразеология, этнолингвистика, тил ва маданият алоқаларини ўрганувчи ёндош соҳалардаги илмий-назарий муаммоларни ҳал қилишда асос бўлиб хизмат қилиши билан, келтирилган материаллар этнофразеология, этнолингвистика, лексикография, тил ва маданият алоқасини ўрганувчи ёндош соҳаларда маълум илмий-назарий муаммоларни ҳал қилишда муҳим манба сифатида илмий аҳамият касб этади.

Тадқиқотнинг натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, ундан ўзбек тилидаги антропоцентрик ибораларнинг лингвопрагматик тадқиқи бўйича яратиладиган дарслик, ўқув қўлланмаларини такомиллаштиришда, олий ўқув юртларининг бакалавр ва магистратура таълим йўналишлари учун фразеология, этнолингвистика, лингвокультурология, лексикография бўйича махсус курсларни ташкил этишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек тилининг антропоцентрик фразеологик бирликларини лингвопрагматик тадқиқ қилиш жараёнида олинган илмий натижалар асосида:

Ўзбек халқининг маданий анъаналари, ментал хусусиятлари фразеологик бирликлар шаклланишига асос эканлиги изоҳланиб, антропоцентрик фразеологик бирликлар қиёсий, ўхшатиш бирликлари, троплар, метафорик таққослашлар, образларга асосланганлиги тўғрисидаги хулосаларидан 5111400-Хорижий тил ва адабиёти йўналиши талабалари учун мўлжалланган “Тил аспектларини ўргатиш амалиёти компетенцияси”, “Нутқ малакалари интеграцияси” номли дарсликларда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 4 майдаги № 285-111-сон, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 28 декабрдаги № 676-149-сон гувоҳномалари). Натижада фразеологик бирликлар иккита тилда таққосланганда уларнинг ўзига хослиги намоён бўлиши, инсоннинг ҳиссиёти ва ташқи қиёфасини ифода этишдаги универсал тенденциялар, шунингдек, маданий стереотиплар, лақналар намоён бўлиши асосланган;

инсоннинг ҳиссиёти ва ташқи қиёфасини ифода этишдаги универсал тенденциялар, маданий стереотиплар, лақналар антропоцентрик фразеологик бирликлар асосида қиёсланиб, фразеологик бирликларни англаб олиш учун умумлашган когнитив-прагматик баҳолаш тизими зарурлиги, уларнинг тилда намоён бўлиши ҳақидаги илмий натижалардан Бухоро давлат университетида 2012-2016 йилларда бажарилган Ф–1–06 “Истиклол даври ўзбек адабиётида Шарқу Ғарб адабий анъаналари синтези” мавзусидаги фундаментал давлат лойиҳасини бажаришда фойдаланилган (Бухоро давлат университетининг 2022 йил 10 мартдаги 884-сон маълумотномаси). Натижада ўзбек тили ва адабиётининг ўзига хос лексик-грамматик хусусиятлари ва услубий имкониятларини ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қилган;

антропоцентрик фразеологик бирликларнинг лингвопрагматик хусусиятлари инсоннинг ички эмотив-ҳиссиёти ва ташқи кўринишини характерловчи *қувонч, қайғу, газаб, қўрқув, нафрат, ҳайрат, қизиқиш, ҳаяжон, ажабланиш, азоб чекиш, қаҳр, уят, камситилиш* сингари эмоционал

концептли фразеологизмлар асосидаги батафсил семантик тавсифи тўғрисидаги илмий хулосалардан Жиззах давлат педагогика институтида 2016-2017 йилларда олиб борилган МУЗ-2015-0725140051 “Бошланғич синф ўқувчиларининг нутқини бойитишда инглизча-ўзбекча-русча фраземалар луғатини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш” мавзусидаги амалий лойиҳасида фойдаланилган (Жиззах давлат педагогика институтининг 2022 йил 12 февралдаги 04-162-сон маълумотномаси). Натижада лойиҳа доирасида бадиий матнларда антропоцентрик ва лингвопрагматик мазмуннинг ифодаланиши ва ибораларнинг бадиий матнда лингвопрагматик қўлланиши ҳақидаги назарий хулосаларида ижобий самара берган;

антропоцентрик фразеологик бирликларнинг миқдори бошқа фразеологик бирликлардан кўра кўпчилиқни ташкил этганлиги аниқланиб, улар айнан шахснинг фаолиятини образли ифодалаш мақсадида шаклланган тил бирлиги эканлиги ҳақидаги изоҳлардан Жиззах вилояти телерадиокомпанияси орқали “Диёр янгиликлари” информацион дастурини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Жиззах вилояти телерадиокомпаниясининг 2022 йил 14 апрелдаги 10-12/263-сон маълумотномаси) Натижада ушбу кўрсатувнинг илмий-оммабоплиги таъминланган ва долзарблиги илмий-амалий аҳамият касб этган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 5 та халқаро ва 4 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертациянинг асосий мазмуни юзасидан 20 та илмий мақола ва тезислар чоп этилган. Шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестацияси комиссияси томонидан диссертацияларнинг асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 10 та мақола, жумладан, 7 таси республика ҳамда 3 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловадан иборат бўлиб, 131 саҳифани ташкил этади.

I БОБ. ФРАЗЕОЛОГИЯ ЛИНГВИСТИК ФАН СИФАТИДА

1.1. Фразеологиянинг лингвистик шаклланиш асослари

Дунё тилшунослигида нафақат лингвистик тизим, шу билан бирга тил бирликларининг психологик, когнитив-семантик ва лигвокультурологик жиҳатлари тадқиқ этилмоқда. Жаҳон тилшунослигида, туркийшуносликда, ўзбек тилшунослигида фразеология фанининг шаклланиши ва тараққиёти ҳамда назарий йўналишлари, илмий, фразеографик тадқиқотлар тавсифи таҳлил қилинган. Мазкур бобда фразеологик бирликларнинг тил тизимидаги ўрни, фразеологиянинг фан ва тил бирлиги сифатидаги тушунчаларига таъриф берилган ҳамда фразеологик объект ҳақидаги муаммоли ўринларга муносабат билдириб ўтилган. Эмоционал-экспрессив, баҳо-муносабат концептли фразеологик бирликлар концепт моделининг назарий ва амалий йўналишлари изоҳланган.

Фразеологизмлар тузилишига кўра сўз бирикмаси ёки гапга тенг бўлиб, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутқ жараёнида яратилмай, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган луғавий бирлик сифатида⁹ воқеликни образли тасвирлаш, уни китобхон кўз ўнгида аниқ ва тўла гавдалантиришда ўрни беқиёс. Ўзбек тилшунослигида фразеологизмларни илмий-амалий тадқиқ қилиш бўйича изланиш олиб борган олимлардан бири А.Маматовнинг фикрича, иборалар тилнинг алоҳида бирлиги бўлиб, тузилишига кўра эркин боғланма ёки гапга тенг, тўлиқ ёки қисман семантик қайта шаклланган образли, турғун сўз бирикмаларни ўз ичига олади.¹⁰

Фразеологик бирликлар тил бирлиги сифатида жуда қадимий бўлса-да, уларни илмий ўрганиш, тасниф ва тавсиф қилиш XX асрнинг бошларида Шарль Балли томонидан бошланган. Рус тилшунослигида фразеологик бирликларни тадқиқ қилиш Е.Д.Поливанов, В.В.Виноградов, А.В.Кунин,

⁹ Ҳожиёв.А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Т.: Фан, 2002. – 124 б.

¹⁰Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. ДДА. – Т., 2000. – Б.47.

В.М.Мокиенко, В.Н.Телия¹¹, Л.И. Ройзензон, Ю.П.Солодуб, И.И.Чернишева ва бошқа таниқли рус тилшунос-олимларнинг ишларида кузатилади.

Ўтган асрнинг 50-йилларига келиб туркийшуносликда, жумладан, ўзбек тилшунослигида фразеология ва фразеографияга оид илмий-назарий, илмий-амалий тадқиқотлар юзага келди. Таниқли шарқшунос Е.Д.Поливанов рус ва шарқ тилларининг фразеологиясини, жумладан, ўзбек тилининг фразеологиясини ўрганиб, уни тилшуносликнинг алоҳида соҳасига ажратиш зарурлиги ғоясини билдирган эди.

В.Виноградов фразеологик бирликларни фразеологик бутунлик, фразеологик чатишма, фразеологик қўшилма каби семантик тасниф қилиб, барча турғун бирикмаларни фразеологик таркибга киритди.

А.В.Кунин “Фразеология - фразеологик бирликлар ҳақидаги фан бўлиб, маъноси компонентларининг маъносидан келиб чиқмайдиган мураккаб маъноли бирликлардир” деб таъриф беради. Ўз фикрини давом эттириб “фразеологик бирликлар инсон идрок этган нарса-ҳодисалар, предмет, воқелик, жараёнлар, ҳолат ва вазиятлар, тушунчаларнинг номини тўлиқ ифода эта олмайдиган, яъни тилнинг лексик тизимидаги лақуналарни тўлдиради”¹² деб изоҳлайди.

Фразеология бўйича кўплаб монографик тадқиқотлар, диссертациялар ва луғатлар пайдо бўлди, турли хил тизимли тилларнинг фразеологик бирликлари қиёсий ўрганилди¹³. Европа, славян, туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек тилининг фразеологик бойликлари қиёсий, қиёсий-типологик таҳлил этилди. Фразеологик бирликларнинг таснифи, грамматик хусусиятлари, фразеологизация, фразеологик трансформация, лексикализация, фразеологик таржима усуллари, омонимия, синонимия, антонимия, полисемантик фразеологик бирликлар таҳлил ва тавсиф этилди.¹⁴

¹¹ Телия В.Н. Русская фразеология: семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – Москва, Школа. «Языки русской культуры». – Т., 1996. С.-286;

¹² А.В.Кунин. Фразеология современного английского языка. - М.,1986. - 5 с.

¹³ Қаранг: Йўлдошев Б., Рашидова У.Ўзбек фразеологияси (библиографик кўрсаткич) –Т., 2016. – 190 б.

¹⁴ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие – Москва, Наука. – Т., 2010. – 21 с.

Ш.Раҳматуллаев ўзбек тили фразеологиясининг назарий масалаларини илмий тадқиқ этишни бошлаб, фразеологик бирликларнинг таркибий ва семантик турларини аниқлади. Ш.Раҳматуллаев ўз асарларида В.В.Виноградовнинг фразеологик бутунлик, фразеологик чатишма, фразеологик қўшилма структурал-семантик таснифини ривожлантириб, уни ўзбек тилига татбиқ этди. У фразеологик бирликларни идиоматик бирикмалар, эркин ва турғун сўз бирикмаларига ажратди.¹⁵

Ш.Раҳматуллаев “Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари” номли китоби¹⁶да В.Виноградовнинг таснифи асосида фразеологик категорияларнинг ҳажми ва чегарасини намоён этадиган фактик материаллардан фойдаланган ҳолда фразеологик полисемия, синонимия, антонимия, омонимия масалаларини батафсил изоҳлаб, фразеологик бирикманинг сўз-лексема, эркин бирикма ва боғланмалар билан ўзаро боғлиқлиги ва фарқли жиҳатлари, барқарор сўз бирикмаларининг синтактик таҳлилин амалга оширди. Бирикма таркибидаги синтактик алоқаларни изоҳлаб ўтган. У фразеологик бирикма ва аналитик шакллар нисбатини аниқлаб, фразеологик бирикмаларни афоризм, мақол ва матал характеридаги фразеологик бирликлардан ажратиш мезонларини тасниф қилиб чиқди. Шунингдек, монографияда Ш.Раҳматуллаев образ ҳамда лексик таркибнинг барқарорлиги ва фразеологик бирликларнинг грамматик хусусиятларига алоҳида эътибор қаратди.

Ўзбек тили фразеологиясининг юқоридаги назарий масалаларини муваффақиятли ҳал қилишда ўзбек тили фразеологик бирликларининг ўзига хос таркибий ва семантик хусусиятларини илмий таҳлил этди. Ўзбек фразеологияси соҳасида биринчи фундаментал тадқиқотлар, назарий асослар Ш.Раҳматуллаев томонидан таҳлил ва тавсиф этилди ҳамда илмий асосланди.¹⁷

¹⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 1966. - 17 б.

¹⁶ Қаранг: Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1966. – 86 б.

¹⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 1966. – 146.

Ўзбек тили фразеологиясининг илмий-назарий таҳлиliga оид адабиётлар билан танишиш шуни кўриб ўтадики, Ш.Раҳматуллаев тадқиқотларининг аксарияти фразеологик бирликларнинг грамматик моҳияти, фразеологик бирликларнинг семантикаси ва структураси масалаларини ўрганишга бағишланган.¹⁸

Ўзбек тилшунослигида ўзбек ёзувчилари бадий асарлари фразеологияси лингвопоэтикасини ўрганишга алоҳида эътибор берилган. И.Кўчқортоев, А.Шомақсудов, Я.Пинхасов, М.Хусаинов, Э.Умаровларнинг номзодлик диссертациялари¹⁹ ҳимоя қилинди, монографиялар ёзилди. Ушбу тилшуносларнинг тадқиқотларида фразеологик бирликларнинг функционал ва услубий таркиби кўриб чиқилиб; семантик, услубий вазифалари кўрсатилган; индивидуал фразеологик бирликлардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилган. Ўзбек ёзувчилари томонидан тилда мавжуд бўлган фразеологик бирликлар асосида муаллифлик фразеологик бирликларини яратиш масалалари кўриб чиқилган, бу алоҳида ёзувчиларнинг индивидуал (муаллифлик) янгиликларини аниқлашга имкон беради, турли хил лингвистик имкониятларни оширади, ўзбек тилидаги услубий воситаларнинг бойлигини намоён қилади.

Ўзбек фразеологиясини тавсифлашда тематик ва лексик-семантик гуруҳлар аниқланди. А.Исаевнинг номзодлик диссертацияси²⁰да ўзбек тилининг соматик фразеологик бирликлари ҳам диахроник, ҳам синхроник жиҳатдан ўрганилган. А.Рафиевнинг ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг структуравий ва функционал хусусиятларига бағишланган диссертацияси²¹ диққатга сазовордир. Бунда ўзбек фразеологиясининг таркибий-грамматик ва синтактик-функционал хусусиятлари ҳар томонлама ўрганилган. Ушбу тадқиқотларга бой фактик материаллар асосида фразеологик бирликларнинг турли хил тузилиш моделлари киритилган,

¹⁸Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 1966. – 14 б.

¹⁹Қаранг: Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси (библиографик кўрсатгич). – Т.: 2016. – 192 б.

²⁰Қаранг: Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси (библиографик кўрсатгич). – Т.: 2016. – 190 б.

²¹Қаранг: Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси (библиографик кўрсатгич). – Т.: 2016. – 190 б.

фразеологик бирликларнинг ички ва ташқи алоқалари таҳлил қилинган, бу фразеология ривож учун қимматли ҳисса ҳисобланади.

Тилшунослигимизда бадий асар тили фразеологияси ва унинг услубий вазифаларини ўрганишга алоҳида эътибор берилди. Ўзбек тили фразеологик бирликларнинг структуравий ва функционал хусусиятлари тадқиқ этилди.

Сўнгги йилларда А.Маматов, Б.Йўлдошев, Ш.Усмонова, Ш.Алмаматова, Ш.Ғаниева, У.Рашидова, М.Вафоева, Б.Болтаева каби тилшунослимларнинг фразеологияга оид ишлари ўзбек фразеологиясининг илмий тадқиқига сезиларли таъсир кўрсатди ва илмий-амалий аҳамиятини оширди.

Таниқли тилшунос Абдимурод Маматов ўзбек фразеологиясининг тил нормаси ва нутқ масалаларини илк бор тадқиқ этиб, фразеологик норманинг назарий асосларини яратди²². Б.Йўлдошев бадий асарларда фразеологизмларнинг услубий имкониятларини таҳлил этди²³. Ш.Усмонова ўзбек ва турк тили фразеологизмларининг қиёсий-чоғиштирма таҳлили²⁴ни амалга оширди. Абдуғафур Маматов ўзбек фразеологик бирликларининг шаклланиш тамойиллари²⁵ни илк бор тадқиқ этди.

Европа тиллари фразеологиясининг тадқиқотчилари (Н.Н.Амосова, А.В.Кунин, И.И.Чернишева, А.Г.Назарян, Т.З.Черданцева ва б.), рус тили (В.В.Виноградов, Б.А.Ларин, Н.М.Шанский, В.П.Жуков, В.Н.Телия, А.И.Молотков ва бошқалар; туркий тиллар К.Дамбова, К.Мамедова, А.Василова, М.Абдурахмонова, Ш.У.Раҳматуллаев, З.Г.Ураксин, Г.А.Байрамов, А.Маматов, Б.Йўлдошев ва бошқалар фразеологик бирликларнинг қуйидаги хусусиятларини ажратадилар: 1) лексик таркибнинг барқарорлиги; 2) тилда тайёр ҳолда мавжудлилик; 3) алоҳида расмийлашганлик; 4) такрорланувчанлик; 5) метафорик, семантик транспозитивлик; 6) образлилик; 7) информатив тугаллик кабилар.

²² Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД. Ташкент, 1991. – 45 б.

²³ Йўлдошев Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. ДДА.-Тошкент, 1993. – 50 б.

²⁴ Усмонова Ш. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. НДА. – Т., 1998. – 46 б.

²⁵ Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. ДДА. – Т., 2000. – 50 б.

Фразеологик бирлик икки ёки ундан ортиқ сўз (лексема)дан ташкил топади ва формал шаклланади. А.Маматовнинг фикрича, *ақлини емоқ; бурнини кўтармоқ* каби икки компонентли; *дўпписини осмонга отмоқ; мушугини “пишит” демаслик; мулла минган эшакдай* сингари уч компонентли; *усту ялтироқ, ичи қалтироқ; эти бизники, суяги сизники; қўйнини пуч ёнгоққа тўлдирмоқ* каби тўрт компонентли; *қоққанда қозиги, осганда хурмачаси қолмади; текканга тегиб, тегмаганга кесак отмоқ* каби беш компонентли, *қуш учса-қаноти, одам юрса-оёғи куяди; оғзига оқ ит кириб, қора ит чиқади* сингари етти компонентли фразеологик бирликлар мавжудлиги кузатилади. Аммо тилимиздаги *саноат зонаси, компьютер лингвистикаси, матн таҳлили, дастурий таъминот, автоматик таржима, электрон лугат* каби эркин боғланмалар таркибий жиҳатдан икки ёки ундан ортиқ сўз (лексема)лардан ташкил топиб, формал шаклланади. Лексик таркибнинг барқарорлиги фразеологик бирликлар учун ҳам, эркин бирикмалар учун ҳам характерлидир, аммо фразеологик бирликлар учун бу хусусият мутлақ эмас.²⁶

Барқарор *дунёни сув босса, тўпизига чиқмаслик; кўз уриштирмоқ, мулойим сунурги бўлмоқ, Мусонинг аламини Исодан олмоқ* ва бошқа фразеологик бирликлар *лингвистик модел, арифметик жадвал, синтактик разметка* кўринишида эркин бирикмалар каби турғун таркиб ва семантик мазмун касб этади. Демак, фразеологик бирликларнинг турғунлик – барқарорлик белгиси ҳам асосий ва етакчи эмас. Фразеологик бирликлар такрорланувчанлик белгиси билан тавсифланади. Шунини таъкидлаш керакки, такрорланувчанлик тушунчаси барқарорлик тушунчаси билан боғлиқ.²⁷

Фразеологик бирликлар эркин иборалардан фарқли ўлароқ, нутқда яратилмайди, балки сўзлар сингари шаклланади. *Мум тишламоқ, от билан туяча, сўзини қайтармоқ, таъзирини бермоқ, эти суягига ёпишмоқ* фразеологик бирликларининг яхлит ёки таркибий қисмлари сўзлашувчилар

²⁶ Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол. фан. д-ри. дис.автореф. – Т., 2000. – 56 б.

²⁷ Рўзиқулова М. Ўзбек тилида идиомалар: Филол. фан. ном. дис... автореф. – Т., 1966. – 20 б;

томонидан нутқ жараёнида шаклланмаган, балки синоним сўзлар сингари тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлади.²⁸

Ҳар қандай фразеологик бирлик, бошқа лингвистик бирликлардан фарқли ўлароқ, ҳар доим образлилик асосига қурилган бўлади, чунки фразеологик бирликлар образлар асосида пайдо бўлади. Буни фразеологик бирликларни бошқа сўзлар ёки иборалар билан таққослаганда кўриш мумкин. *Илоннинг оёғини санаган, калласининг қатигини чиқариб юбормоқ, оёғини осмондан келтирмоқ, оғзидан бол томади* каби фразеологизмлари - *шум, муғомбир, қўрқитмоқ, йиқитмоқ, ширинкалом* сўзларига нисбатан образли эканлигини англаш мумкин. Образлилик фразеологик бирликларнинг асосий ва етакчи белгиси ҳисобланади.²⁹

Фразеологик бирликларнинг энг асосий хусусияти семантик транспозитивлик, яъни фразеологик бирлик яхлитлигича ёки таркибий қисмларининг семантик қайта шаклланишидир. Агар фразеологик бирликлар қайта шаклланган маънога эга бўлмаса, унда фразеологизмни лисоний ҳодиса деб бўлмайди. Фразеологик бирликларнинг таркибий қисмлари тўлиқ ёки қисман қайта семантик шакллантирилади. *Катта оғиз, онасини учқўрғондан кўрсатмоқ, туёғини шиқиллатмоқ, оғзига талқон солмоқ* ва бошқа кўплаб фразеологик бирликлар тўлиқ қайта семантик шаклланган бирликлардир. Фразеологик бирликлар таркибий қисмларидан фақат биттаси кўчма маънода қўлланилиб, бошқа компонент эса бевосита ўз маъносида қўлланиладиган бирликларга *оғзининг таноби қочди, кўзи тўрт бўлмоқ, гапга эргашимоқ, гапидан илон нўст ташлайди* кабиларни киритиш мумкин. Фразеологик бирликларнинг асосий хусусиятлари – образлилик ва семантик қайта шаклланишдир. Шу маънода фразеологик бирликлар семантик ҳодисадир.

Шундай қилиб, фразеологик бирликлар юқорида таъкидланган хусусиятларнинг барчасини мужассам этгандагина уни фразеологик бирлик сифатида эътироф этиш мумкин. Айрим индивидуал хусусиятлар

²⁸ Ҳакимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги: Филол.фан.ном. дис.автореф. – Т., 1994. – 27 б.

²⁹ Бозорбоев К. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари: Филол.фан.номз.дисс...автореф. –Самарқанд, 2000. – 22 б.

фразеологик бирликлардан ташқари бошқа тил бирликларига ҳам дахлдор бўлиши мумкин. Таъкидланганидек, санаб ўтилган хусусиятларнинг бутун тўпламига эга бўлган бирликларгина фразеологизмлардир. Тузилиши жиҳатидан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлган, образли, умумлашган маъно англатадиган, лексик элементлари қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлган, луғатларда қайд этилган ҳар қандай турғун лексик-семантик бирликларнинг фразеологизмлар доирасига киритилиши мақсадга мувофиқ.³⁰

Шу муносабат билан тадқиқотда фразеологик бирликнинг қуйидаги таърифи қабул қилинган: фразеологик бирлик тилнинг алоҳида шаклланган, барқарор, тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган бирлиги бўлиб, унинг етакчи ва доминант хусусияти образлилик бўлган, таркибий қисмлари тўлиқ ёки қисман қайта семантик шаклланган тил бирликларидир.

Фразеологик бирликларнинг эмотив-ҳиссий, экспрессив имкониятлари ва баҳо-муносабат маъно хусусиятларини концепт нуқтаи назаридан тавсиф ҳамда талқин этиш долзарбдир.³¹

Инсоннинг лингвистик ва маданий инъикоси унинг ташқи кўриниши ҳамда ички ҳиссиёти ҳақидаги манзарани шакллантирувчи муҳим омиллардир. Қадим манбалар, афсона ва ривоятлар, фольклорнинг гувоҳлик беришича, одамлар бир-бирининг ички ҳиссиётлари ҳамда ташқи кўринишига эътибор беришган. Инсоннинг ташқи кўриниши унинг индивидуал хусусиятлари аксидир, унинг ижтимоий мавқеини очиб беради ва атрофдаги одамлар томонидан доимий равишда баҳоланиб борилади. Инсоннинг кўп асрлар давомидаги ҳаёти ижтимоий стереотипларни вужудга келтирган, гўзаллик стандартларининг маълум бир вақтида одамлар доимо ўзларининг ички ҳиссиётлари ва ташқи кўринишини давр анъаналарига мос равишда ўзгартиришга уринишган.

Ҳозирги кунда кўплаб лингвистик тадқиқотлар антропоцентрик ёндашувни ҳисобга олган ҳолда олиб борилмоқда. Бу нафақат тилда содир

³⁰ Алмаматова Ш. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили: Филол.фан. номз.дис...автореф. – Т., 2008. – 23 б.

³¹ Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (*кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида*): Филол.фан.фалсафа док. (PhD) дисс...автореф. - Самарқанд, 2018. – 51 б.

бўлаётган семантик ва грамматик жараёнларни ўрганишга, балки тилнинг инсон тафаккури ва психологияси, муайян миллат маданияти ва анъаналари билан қандай боғлиқлигини аниқлашга имкон беради. Бинобарин, ҳар қандай тил ҳодисаларининг маданий тилшунослик, этнолингвистика, психоллингвистика ва когнитив тилшунослик доирасида талқин қилиниши уларнинг моҳиятини намоён қилади.³²

Ушбу диссертация антропоцентрик йўналиш: лингвистик ва маданий ёндашувларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилган, чунки таҳлил таркибида ҳиссиётлар ва инсоний фазилатларни тавсифловчи фразеологик бирликларнинг структуравий, семантик хусусиятлари, образлилиги, ўзига хослиги ифода этилган.

Фразеологизмнинг муҳим вазифалари қаторида фразеологик маъно таркибини ўрганишни алоҳида таъкидлаш лозим. Фразеологик семантиканинг муаммолари доимо тилшуносларнинг диққатини жалб қилади, чунки айнан семантика фразеологик бирликни бошқа бирликлардан фарқлайди.

Ўзбек тилшунослигида фразеологик бирликларнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятлари тадқиқига эътибор қаратилди, уларнинг услубий имкониятлари ўрганилди, матндаги роли ўрганилмоқда.³³

Тўғри, юқорида таъкидлаб ўтилган олимларнинг тадқиқотларида фразеологик бирликларнинг антропоцентрик хусусиятларига етарлича эътибор берилмаган бўлса-да, бу лингвистик тадқиқотлар фразеологик бирликларни лингвопоэтика, лингвокогнитология, этнолингвистика, психоллингвистика, когнитив тилшунослик каби замонавий йўналишларда илмий тадқиқотларнинг юзага келишига асос бўлди.

Мулоқот жараёнидаги комплимент концептининг тил тизими доирасида намоён бўладиган ва нутқ жараёнида фаоллашадиган коннотатив, денотатив ҳамда когнитив моҳиятини тадқиқ этиш ўз долзарблигини йўқотмайди.

³² Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Т.: Фан, 2013. – 136 б.

³³ Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. НДА. – Т., 2008. – 18 б.

Ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг эмотив-ҳиссий, экспрессив имкониятлари ва баҳо-муносабат маъно хусусиятлари етарлича махсус тадқиқот объекти бўлмаган. Турли фразео-семантик майдон гуруҳларидаги фразеологик бирликларнинг эмотив-ҳиссий, баҳо-муносабат функциялари ва экспрессив имкониятларини концепт нуқтаи назаридан тавсиф ҳамда талқин этиш долзарбдир.³⁴

Замонавий тилшунослик йўналишларидан бири бу тил бирликларини тил ва маданият муносабатида талқин қилиш, яъни лингвокультурологик тадқиқлар бўлиб, улар тил бирликларининг миллий-ментал моҳиятини юзага чиқаришга хизмат қилмоқда.

Лингвокультурологик тадқиқотлар дастлаб В.фон Гумбольдт, Й.Л.Вайсгербер, Н.И.Толстой, Д.К.Зеленин, А.А.Потебня, В.Телия, Е.Ф.Карский, А.А.Шахматов, А.Н.Афанасьев, А.И.Соболевскийларнинг антропологик тадқиқотлари³⁵ замирида шаклланди.

Инсоннинг ҳиссиётлари (эмоцияси) ва ташқи қиёфасини тавсифловчи фразеологик бирликларни структуравий, семантик ҳамда антропоцентрик ўрганиш ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Инсоннинг ташқи қиёфасини тавсифловчи фразеологик бирликларнинг лингвокультурологик хусусиятларини тавсифлаш ҳар қандай тилнинг фразеологик, паремиологик бойлигини тўлиқ ўрганиш, алоҳида таҳлил қилиш шarti билангина амалга оширилиши мумкин.

Ҳозирда инсонлар ташқи кўринишини мукаммаллаштиришга ҳаракат қилмоқда. Нафақат кийим, косметика ёки спорт билан, балки пластик жарроҳларнинг ёрдамига ҳам мурожаат қилмоқда. Шунинг учун одамлар ҳаётининг ушбу жабҳасига эътибор беришлари одамнинг ташқи кўринишини тилда ифодалашнинг лексик ва фразеологик усулларининг пайдо бўлиши ва доимий равишда тўлдирилишига ёрдам беради. Вақт ўтиши билан одамларнинг гўзаллик ҳақидаги тасаввурлари моданинг ўзгариши ва шу

³⁴ Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. НДА. – Т., 2009. – 20 б.

³⁵ Қаранг: Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси (библиографик кўрсаткич) Т., 2016 й. – 190 б.

туфайли тилларнинг фразеологик таркиби ташқи кўринишни тавсифловчи бирликлар билан доимий равишда тўлдирилиб борилади. Инсон фаолияти билан боғлиқ тил бирликлари, жумладан, фразеологик бирликлар шаклланади. Тил янги-янги образли ифодалар билан бойиб бораверади.³⁶

Ўзбек тилида инсоннинг ҳиссиётлари ва ташқи қиёфасини тавсифловчи фразеологик бирликларни батафсил ўрганиш, шунингдек, ўзбек тилида оламнинг лингвистик манзарасининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи фразеологик бирликларнинг тузилиши ва семантик хусусиятларини, ўхшашлик ва фарқларни аниқлаш муҳимдир.

XXI аср тилшунослигида фразеологик бирликларнинг асосий тушунчаларини таҳлил этиш ва уларни фразеологик парадигматикада ўрганиш, хусусан, тадқиқотчилар нуктаи назарини тизимлаштириш, фразеологик бирликлар ташийдиган лексик, семантик, прагматик, стилистик, когнитив маъноларини баён қилиш муҳимдир.

Модомики, инсон ҳиссиётини ифодаловчи фразеологик бирликларнинг нутқда воқеланишини замонавий методологик тамойиллар асосида умумлаштириш, инсон ҳиссиётини ифодаловчи фразеологик бирликларни семантик майдондаги структур-семантик ва коммуникатив-прагматик воқеланишини тадқиқ этиш замонавий йўналишлардан биридир.

Инсон ташқи кўринишини тавсифловчи фразеологик бирликларни танлаш шартлари ва мезонларини аниқлаш, фразеологик бирликларнинг корпусини аниқлаш ва баён қилиш, турли образли фразеологизмлар доирасида вариант ёки синоним муносабатларнинг ўзига хослигини изоҳлаш, фразеологик маъно таркибини таҳлил қилиш ва таркибий қисмларининг тавсифини таҳлил қилиш каби масалалар таҳлилга тортилган.³⁷

Инсоннинг ҳиссиётлари ва ташқи қиёфасини тавсифловчи фразеологик бирликларнинг фразео-семантик гуруҳларини аниқлаш, мажозий маънога эга образли фразеологик бирликларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятларини

³⁶ Маматов А., Очилов Д. Фраземик моделлар таҳлили // Стилистика ва прагматика (илмий конференция материаллари). 1-қисм. Самарқанд: СамДУ, 2010. – 112-115 б.

³⁷ Рашидова У. Фразеологияда лисоний моделлаш муаммолари (соматик фразеологизмлар мисолида) // Хорижий филология (тил, адабиёт, таълим), 2011, 4-сон, – 54-59 б.

ўрганиш, фразеологик бирликлар семантикаси ва инсоннинг ташқи кўринишини ифодаловчи фразеологизмларнинг лингвокультурологик хусусиятларини белгилаш, фразеологик бирликларнинг тиллараро мослик турларини изоҳлаш, “инсон қиёфаси”, фразеологик эквивалент, аналог ва лақналари, шунингдек, уларни таржима қилишнинг мумкин бўлган усулларини аниқлаш, шахс ташқи кўринишининг турли жиҳатларини кўрсатадиган фразеологик бирликларнинг идеографик, фразеосемантик аҳамиятини тавсифлаш муҳимдир.³⁸

Инглиз тилида инсон эмоцияси emotion, chord, feeling, passion, sentiment, sense; ташқи кўриниши appearances, aspect, bearing, cast, demeanour, exterior, face, figure, impression, look, looks, manner, mien, presentation, semblance, view, visual aspect каби синонимик сўзларда ифода этилади.

1.2.§ Фразеологик бирликлар вариацияси

Ушбу фаслда вариантланишнинг семантик майдон доирасида ўрганилиши назарда тутилган. Вариантланиш ўзбек тили фраземаларининг энг муҳим ўзига хос хусусияти бўлиб, “Фразеологик бирликларда вариантланиш бошқа тил бирликларига нисбатан кучли”³⁹ тарзда юз беради ҳамда ўзбек тили фразеологик фондини бойитувчи муҳим манбалардан биридир. **Фразеологик вариантланиш** умумтил фраземалари асосида юзага келади ва улар маълум фраземага асосланади ёки тилда мавжуд бўлган фраземалардан ўсиб чиққан бўлади. Фразеологик вариантланиш ўта маҳсулдор бўлиб, аксарият антропоцентрик фраземаларнинг варианты мавжуд. Фразеологик вариантланиш ўзгаришлар асосида бири иккинчисидан ўсиб чиққан бўлиши, барчаси бир манбага бирлашуви; асосида айна бир образнинг ётиши; айна бир луғавий маънони англантиши; ўзаро ўсиб чиққан вариантлар таркибида муштарак сўз-компонентнинг бўлиши талаб этилади⁴⁰. Фразеологик вариантланиш семантик майдон доирасида ўрганилди.

³⁸ Ганиева Ш. Фразеологизмларни моделлаштириш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011,5-сон. – 111-113 б.

³⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 13 б.

⁴⁰ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 10 б.

Антропоцентрик фразеологик вариантлар тушунчаларни бир образ ёки бир-бирига яқин образлар ёрдамида ифодалайди. Масалан, *кўнгли тоза* фраземасининг *юраги тоза, кўнгли пок, юраги покиза, юраги соф, қалби пок* каби вариантлари; *оқ кўнгил* каби синонимлари мавжуд. Ёки *кўнгли тортди* фраземасининг *кўнгил тортар, дил тортар* каби вариантлари бўлиб, *хуш кўрмоқ* синоними мавжуд. *Боши осмонга етди - боши кўкка етди, қувончи ичига сизмайди - қувончи танига сизмайди, кўнгли тоғдай кўтарилди - кўкраги тоғдай кўтарилди* ва б. Демак, фразеологик вариантлар асос фраземаларнинг бир кўриниши бўлиб, маънолари, услубий ва синтактик вазифаларига кўра айнан ўхшаш, лексик таркибида қисман ўзгариши бўлган, айти бир образ асосида ётувчи тил бирлигидир. Вариантланиш турлича кўринишда бўлиб, асос фраземанинг айрим компонентлари ўзгаради. Фраземаларнинг ҳар қандай компоненти вариантланиши мумкин.

Антропоцентризм нуқтаи назардан синонимия ва вариантлик ходисаларининг ўзаро алоқадорлик ва ўзаро ўхшашлик фарқларини образлик белгилайди. Фразеологик синонимлар айнан ёки бир-бирига яқин тушунчаларни турли образлар ёрдамида ифодалайди. Фразеологик вариантлар эса шундай тушунчаларни бир образ ёки бир-бирига яқин образлар ёрдамида ифодалайди. Кўринадик, вариантдош фраземалар бир тушунчани бир образ ёки ўта бир-бирига яқин образлар асосида ифодалайди. Синоним фраземалар эса шу тушунчани турли образлар асосида ифодалайди. Шундай қилиб, фразеологик вариантланишнинг қуйидаги белгилари мавжуд: образ умумийлиги; денотатив ва сигнификатив маънолар умумийлиги; тилдаги вазифалари ва категориал (лексик-грамматик) маъноларнинг мос келиши; маънолар миқдорининг мос келиши; умумий сўз компонентнинг мавжуд бўлиши. Дастлабки уч белги булар ичида шартлик касб этади. Кейингилари эса факультатив характерга эга.⁴¹

⁴¹Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). – Т.: Фан, 1966. – 264 б.

Қайд этиш лозимки, тилшуносликда вариантланишнинг белгиларини аниқлашда турли хил ёндашишлар мавжуд. Жумладан, А.В.Кунин, И.И.Чернишева, В.М.Мокиенко, А.Г.Назарянлар асосий эътиборни вариант фраземаларнинг маъно умумийлигига қаратишади. Н.М.Шанский, Л.М.Больширева, И.А.Федоровлар фразеологик вариантлар таркиби ва тузилиши у ёки бу тарзда ўзгаришга учраб, услубий ва экспрессив хусусиятлари билан фарқланишини таъкидлайдилар. В.Н.Телия эса вариант фраземалар сигнификатив маънолари билан фарқланишини кўрсатади. А.И.Федоров вариант фраземаларнинг компонентлари грамматик ва фонетик шакллари билан фарқланишини таъкидлайди. А.В.Кунин, И.А.Федосовлар компонент таркибининг қисман ўзгариши натижасида лексик инвариант (умумий сўз-компонент)нинг мавжуд бўлишини уқтиришади. Турли хил фикрлар бўлишига қарамасдан, деярли барча тилшунослар фразеологик вариантларда образларнинг умумий бўлишини эътироф этадилар.⁴²

Демак, фраземаларнинг вариантларини белгилашда уларнинг айнан маъно ўхшашлигига, таркибининг бир типлиги ва бирикманинг ички бирлиги (образлиги)га асосий эътиборни қаратиш лозим. Шу белгиларга кўра, фразеологик вариантларни бир-биридан фарқлаш мумкин бўлади. Ички боғлиқлик (образнинг умумийлиги) фразеологик вариантларнинг ҳосил бўлишида асосийдир. Фраземаларнинг вариантлилигини ўрганиш жараёнида “вариант” ва “инвариант” тушунчаларини бир-биридан фарқлаш лозим бўлади. Уларнинг вариант ёки инвариант эканлиги амалдаги қўлланишида кўринади. Қайси фразема бадий асар тили ёки сўзлашувда кўп қўлланса, уларни инвариант деб аташ мумкин. Фраземаларнинг вариантларини фарқлашда образлиқдан ташқари маънонинг фарқли ва ўхшашликлари, алмаш қўлланилган компонентнинг инвариант компонентга нисбатан услубий ва грамматик қарашлилиги масалалари ҳам муҳимдир. Ўзбек тилида фраземалар таркибида компонентни алмаштириб қўллаш асосида

⁴² А.В.Кунин. Фразеология современного английского языка. М.,1986, – 35 б.

фразеологик вариантлар шаклланади: Масалан, *боши осмонга етди* - *боши кўкка етди* (инг. *his head reached to the sky*); *қувончи ичига сизмайди* - *қувончи танига сизмайди* (инг. *joy does not fit into the body*); *кўнгли тоғдай кўтарилди* - *кўкраги тоғдай кўтарилди* (инг. *her heart rose like a mountain - her chest rose like a mountain*).

Воз кечмоқ - *баҳридан ўтмоқ* (инг. *to give up*), *гапни бир жойга қўймоқ* - *тил бириктирмоқ* (инг. *to put a sentence together - to attach a language*), *гарданига юкламоқ* - *бўйнига қўймоқ* (инг. *to put on the neck*), *дами чиқмади* - *мум тишлаб қолмоқ* (инг. *did not come out*), *димоғи чоғ бўлди* - *кўнгли очилди* (инг. *he was relieved*), *ёқасини ушламоқ* - *ҳайрон қолмоқ* (инг. *to grab his collar is to be amazed*) каби фраземаларда эса маъно сақланган ҳолда барча компонентлар алмаштирилади. Биринчи туркумда фразеологик вариантлар, иккинчи туркумда фразеологик синонимлар шаклланади. Кўринадикки, бунда образлар ва лексик таркибнинг турличалиги уларни бир-биридан фарқлайди.

Вариант фраземаларнинг таркибида икки хил кўринишли компонентлар учрайди. Бу компонентларни А.В.Кунин “алмаш қўлланувчи (подменяемые) ва алмаш қўлланмайдиган (неподменяемые) компонентлар деб атайти”⁴³. Компонентлар констант (ўзгармас) ёки ўзгарувчан бўлади. Констант компонентлар вариант фраземалар учун умумий бўлган сўз-компонентдир. Масалан, *паишадан фил ясамоқ*, *паишани фил қилмоқ*, *паишасини фил қилмоқ* вариантли фраземалар учун *паиша* ва *фил* компонентлари констант компонентлар ҳисобланади. *Ясамоқ* ва *қилмоқ* компонентлари эса вариант саналади. Ёки *пешонасига битмоқ* ва *пешонага ёзилган* каби фраземалар учун *пешона* констант компонент, *ёзилган* ва *битмоқ* компонентлари эса вариант компонентлар ҳисобланади.

Тилшуносликда фразеологик вариантлар лексик вариантлар ва грамматик вариантлар деб фарқланади⁴⁴. Шунингдек, морфологик, синтактик, позицион, лексик, стилистик, квантитатив, орфографик⁴⁵ каби

⁴³ Кунин А.В. Курс фразеология современного английского языка. – 74 б.

⁴⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – 10 б.

⁴⁵ Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка, - 225-231 с.

вариантлар борлиги ҳам қайд этилади. Лексик ва грамматик вариантлар морфологик, синтактик, позицион, услубий вариантлар моҳиятини қамраб олади.

1. Грамматик вариантланиш. Ибора таркибини грамматик ўзгартириш орқали ҳосил бўладиган вариантга грамматик вариант дейилади⁴⁶. Грамматик вариантлар антропоцентрик фраземаларнинг ички грамматик тизимида бўладиган ўзгаришлар асосида юзага келади. Масалан: *кўнгли чўкди - кўнгилни чўқтирмоқ; кўнгли ўсди - кўнгилни ўстирмоқ; парвойига келмаслик - парвойига келтирмаслик; умидини узмоқ - умиди узилди; эс-хушини йиғиштирмоқ - эс-хушини йиғмоқ; этагини қоқмоқ - этак қоқмоқ; юзага келмоқ - юзага келтирмоқ; қўлга кирмоқ - қўлга киритмоқ* кабилар. Айни шу тарзда грамматик ўзгаришлардан ташқари фраземалар фонетик ва орфографик ўзгаришларга ҳам учрайди, вариантланади. Шунга кўра, грамматик вариантланиш компонентларини фонетик, орфографик, позицион ва морфологик вариантланиш каби турларга ажратиб ўрганиш мумкин бўлади.

Компонентларнинг фонетик ва орфографик вариантланиши: *алифни калтак деёлмаслик* фраземасининг *алифни калтак деёлмаслик* каби орфографик варианты учрайди. *Афти совуқ* фраземасининг *анти совуқ* варианты ишлатилади. *Алимсоқдан қолган* фраземаси *Алимсоқдан қолган* каби вариантга эга.

Астар-аврасини ағдармоқ, асфаласофилинга кетмоқ - аспаласопилинга кетган, дақёнусдан қолган - даққиюнусдан қолган, балога қолмоқ - балага қолмоқ, бетобу тоқат бўлмоқ - бетоқат бўлмоқ, беш баттар бўлмоқ - беш бадтар бўлмоқ, путур етказмоқ - футур етказмоқ, парвойи фалак - парвойи палак каби фонетик-орфографик вариантлар учрайди.⁴⁷

Мисоллардан компонентларнинг вариантланиши фразеологик маънога ҳам, категориал маънога ҳам таъсир этмаслиги аён бўлмоқда. Шунинг учун

⁴⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўша Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). – Т.: Фан, 1966. – Б. 264

⁴⁷ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 217 б.

хам бу каби вариантланишни шаклий вариантланиш деб аташ мумкин. Айрим ишларда бу каби фонетик ва орфографик турли хилликлар фразеологик меъёрнинг бузилиши сифатида талқин этилади⁴⁸.

Компонентларнинг морфологик вариантланиши. Морфологик хусусиятлари билан фарқланадиган вариантлар морфологик вариантланиш дейилади. Бунда фразема таркибидаги морфологик қисмни ўзгартириш асосида вариантланиш юз беради. Масалан, *бўйнига қўймоқ – бўйнига қўйилмоқ* вариантли фраземалар бири иккинчисидан феълга –ил мажҳул нисбат қўшимчасини қўшиш билан фарқланади. *Авжга минмоқ – авжга миндирмоқ* фраземалари эса феълга орттирма нисбат қўшимчасини қўшиш билан вариантланади. *Нафаси ичига тушиб кетди – нафаслар ичига тушиб кетди* шакллари эса –лар қўплик қўшимчасини қўшиш билан шаклланади. *Нафаси ўчди* ва *нафасини ўчирмоқ* фраземаларида нисбатнинг ўзгариши фраземанинг ички морфологик қурилишига таъсир этиши, натижада иборанинг гапга ёки сўз бирикмасига тенг келиши асосида вариант деб қаралади.

Ўзбек тилида морфологик вариантланиш тез-тез учраб туради: *кўзини тўрт қилмоқ – кўзлари тўрт бўлди; кўзи қамашди – кўзини қамаштирмоқ; худо хайр берсин – худо хайр бергур; чурқ этмаслик – чурқ этиб; юз ўғирмоқ – юзини ўғирмоқ; қаттиқ қўл бўлмоқ – қаттиқ қўлли бўлмоқ ва ғ.к.*⁴⁹

Синтактик-позицион вариантлар. Ўзбек тилида, шунингдек, тартиб ўзгартириш асосида ҳам фразеологик вариантлар ҳосил бўлади. Бундай кўринишли фразеологик вариантларни синтактик-позицион вариантлар деб аташ мумкин. Масалан: *кўзи тўрт бўлди – тўрт кўз бўлиб кутмоқ; кўз тикмоқ – тиккан кўзлари; кўнгил қўймоқ – қўйган кўнгил; кўнгил синди – синган кўнгил; кўнгил юмшоқ – юмшоқ кўнгил; кўнгил яқин – яқин кўнгилли; кўнгил гаши – гаши кўнгилли; нафасини совуқ қилмоқ – совуқ нафас қилмоқ*

⁴⁸ Қаранг: Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Т., 1991. – 239–246 б.

⁴⁹ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 234 б.

кабилар. Шундай қилиб, ҳар бир фразема нутқда турли шаклларда ва синтактик вариантларда қўлланиш имкониятига эга. Бу эса тилда фраземаларнинг кўплаб грамматик вариантларини келтириб чиқаради.⁵⁰

2. Лексик вариантланиш. Грамматик вариантланишдан ташқари лексик вариантланиш ҳам фраземаларнинг шаклланишида муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. “Ибора таркибида мустақил туркум сўзи билан ифодаланган компоненти ўзгартирилиб ҳосил қилинган вариантга лексик вариант дейилади”. Бунда фраземанинг у ёки бу компоненти бирор бошқа сўзга алмаштирилиши мумкин. Шунингдек, муайян компонентлар қўшилиш ёки туширилиш ҳоллари юз беради. Масалан, *оёғини тираб олмоқ* – *оёғини тираб турмоқ*. Бунда феъл компонентлар алмашилиб, лексик вариантлар шаклланган. Ёки *кўнглини очмоқ* – *баҳрини очмоқ*; *ер билан битта бўлмоқ* – *ер билан яксон бўлмоқ* каби фраземаларнинг ҳар бирида у ёки бу компонент алмаштирилиб лексик вариантлар юзага келган.

Фразема компонентларининг лексик вариантлилиги уларни бошқа тил бирликларидан, жумладан, эркин боғланма ва гаплардан фарқлайди. Ҳеч бир гап ёки эркин боғланма маълум матнда таркибидаги у ёки бу сўзнинг алмаштирилишига йўл қўймайди. Чунки таркибидаги сўз бошқа сўзга алмаштирилса, гапга ёки эркин боғланмага хос маъно бутунлай ўзгариб кетади. Фраземаларда эса вариантланиш асосида маъно ўзгармайди, умумий образ, ички боғлиқлик сақланади.⁵¹

Вариантликни ташкил этувчи қатор фраземаларнинг компоненти ўрнида қўлланивчи лексемалар ҳам чегараланган бўлади. Демак, ҳар қандай сўз билан фразема компонентларини алмаштириб бўлмайди, акс ҳолда маънога путур етади.

Фразема компонентларининг вариантлилиги ҳамма ибораларга хос эмас. Ўзбек тилида қатор фраземаларнинг лексик вариантлари мавжуд эмас.

⁵⁰ Маматов А.Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. -Тошкент, 1991. – 258 б.

⁵¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 1966. – 46 б.

Масалан, қуйидаги фраземалар қатъий, турғун, барқарор таркибга эга: *авзойи бузилди, аммамнинг бузоғи, арпасини хом ўрмоқ, бир ёстиққа бош қўймоқ, бир овоздан, кўзини мошдек очмоқ, кўзининг ёғини емоқ, тинкаси қуриди, тишининг оқини кўрсатмоқ, эсим қурсин, ақлдан озмоқ, бахилнинг боғи кўкармайди, ҳайитдан кейин хинани ачангга бер, қўшинининг товуги гоз кўринади, туянинг устида ит қопади* кабилар.⁵²

Шундай қилиб, вариантланиш ўзбек тили фраземаларида энг кўп тарқалган ҳодисалардан биридир. Вариантланишнинг қатор турлари мавжуд бўлиб, улар янги тузилишли фраземаларни шакллантиради.

Ўзбек тилида вариантланишнинг грамматик ва лексик вариантланиш каби турлари фарқланади. Булар ичида лексик вариантланиш фразеологик шаклланишда муҳим ўрин тутди. Лексик вариантланиш тилда янги фраземанинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Шаклланган янги фразема нутқда таянч фраземалар билан баравар қўлланиши билан характерланади.

Лексик вариантланиш (умуман фразеологик вариантланиш) умумтил фраземалари асосида янги фраземаларнинг пайдо бўлиш тизимига киради. Чунки вариантнинг пайдо бўлиши учун умумтил фраземалари мантиқий асос вазифасини ўтайди.

Лексик вариантланишлар ҳам лексик қўшиш, лексик ташлаш, лексик алмаштириш каби йўллар билан юзага келади. Ўзбек тилида лексик алмаштириш асосида кўплаб лексик вариантланиш, пировардида фразеологик бирликлар шаклланиши юз беради. Лексик алмаштириш жараёнида лексемалар ўзаро синоним ва яқин маъноли бўлади. Улар орасидаги маъновий фарқлар маънонинг кучли ва кучсизлигида, услубий белгисида кўринади.⁵³

⁵² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 46 б.

⁵³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 1966. – 87 б.

1.3.§ Фразеологик бирликлар синонимияси ва антонимияси

Фразеологик бирликлар синонимиясида ҳар бир синоним фразема турли образларда шаклланади ва уларда умумий сўз-компонент бўлмайди. Синоним фраземалар умумтил фраземалари асосида эмас, балки тил фразеологик шаклланиш тизими асосида, турли доираларда, лисоний ва нолисоний омиллар таъсирида юзага келади. Фразеологик синонимлар айнан ёки бир-бирига яқин тушунчаларни турли образлар ёрдамида ифодалайди.

*Воз кечмоқ - баҳридан ўтмоқ, гапни бир жойга қўймоқ - тил бириктирмоқ, гарданига юкламоқ - бўйнига қўймоқ, дами чиқмади - мум тишлаб қолмоқ, димоғи чоғ бўлди - кўнгли очилди, ёқасини ушламоқ - ҳайрон қолмоқ*⁵⁴ каби фраземаларда маъно сақланган ҳолда барча компонентлар алмаштирилади ва фразеологик синонимлар шаклланади.

Синонимия тил бирликлари орасидаги семантик микросистемалардан бири бўлиб, иборалар орасида ҳам анчагина. Икки иборани синоним дейиш учун улар айти бир маънони англатиши шарт. Бусиз синонимия ҳақида гапириб бўлмайди. Айти бир маънолилики тенг маънолилики деб тушуниш ярамайди. Ҳар бир синоним, шу синонимия уяси учун умумий маъно ўзанидан ташқари, ўзига хос маъно қиррасига эга бўлади.⁵⁵

Синонимлар одатда бир ёки бир неча жиҳатдан фарққа эга бўлади, шулардан бири маъно қиррасидаги фарқ бўлиши мумкин. Масалан *ер билан яксон бўлмоқ - ер билан яксон қилмоқ* ибораси *кулини кўкка совурмоқ - кули кўкка совурилди* иборасига синоним: айти бир маънони англатади (“бутунлай емирмоқ, йўқ қилмоқ”). Бу синонимлар, бошқа белги-хусусиятларидан қатъи назар, маъно қиррасида фарқ қилади: иккинчисида маъно бир қадар кучли.⁵⁶

Синоним иборалар лексик таркибида бирор компонент айти бир сўз билан ифодаланган бўлиши мумкин. Аммо бунда иборалар таркибидаги бошқа-бошқа сўз билан ифодаланган компонентлар ўзаро синоним бўлмаслиги шарт. Акс ҳолда бир иборанинг вариантларига тенг бўлади.

⁵⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 116 б.

⁵⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т., 1978. – 6 б.

⁵⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т., 1978. – 7 б.

Масалан, *жон(и)ни ҳовучлаб* ва *юраг(и)ни ҳовучлаб* – синоним иборалар: бир лексик компоненти айна бир сўз билан ифодаланган, иккинчи лексик компоненти эса бошқа-бошқа сўз билан ифодаланган ва булар ўзаро синоним эмас. *Кўнгл(и)га тугмоқ* билан *юраг(и)га тугмоқ* ўзаро бир иборанинг вариантларига тенг, чунки бир лексик компоненти айна шу сўзнинг ўзи, иккинчи лексик компонентлари эса ўзаро синоним.⁵⁷

Бир тузилишли фразеологик синонимлар – синоним фразеологик бирлик тўлиқ мос келадиган тузилишга эга.

1. Инглиз тилидаги *(as) plump as a partridge* – *каклик каби дўмбоқ*, *(as) round as a barrel* – *бочка каби думалоқ* тарзида қиёсланса, улар бир хил тузилишга эга бўлади.

2. Турли-тузилмавий (кўп шаклли) фразеологик синонимларни ифодаловчи ғамгин ва ёвузликни характерловчи юз ифодасини англатувчи инглиз тилининг фразеологик бирликлари: *(be/go) as black as thunder / look like thunder* – *момақалди роқ каби қоп-қора*; *a black look* – *қора кўриниш*; *knit one's brows* – *қошларини тўқнаштириш* тарзида ифодаланади.

3. Идеографик фразеологик синонимларда образлар фарқланади. Инглиз тилида: *(as) lean as a rake* – *хаскаш каби озгин бўлиш*; *to be very thin* – *жуда ориқ бўлиш*; *(as) dry as a nut* – *мўмиё каби қуруқ бўлиш*; *to be extremely thin* – *ниҳоятда ориқ бўлиш* каби жуда нозик иборалар ёки образлар турли хиллиги кузатилади.

4. Услубий фразеологик синонимлар стилистик жиҳатдан фарқ қилади. Инглиз тилида: *a yard of pump water* – *суяги этига ёпишган*; *(as) thin as a rake* – *хаскаш каби ориқ* каби фразеологик бирликларда услубий ва нейтрал маъноли иборалар синонимлашади.

5. Стилистик ва идеографик фразеологик синонимлар бир вақтнинг ўзида услубий ва семантик жиҳатдан ҳам фарқланади: *be all fur coat and no knickers* – *юзаки, алдамчи жозибадорлик, гўзаллик*; *Beauty dies and fades away, but ugly*

⁵⁷ Рахматуллаев Ш. Кўрсатилган луғат. – Т., 1978. – 7 б.

holds its own. – *Гўзаллик ўлади ва сўнади, аммо инсон қадри сақланиб қолади (мақол)* каби фразеологик бирликларда намоён бўлади.

Кўринадики, синонимия тил бирликлари орасидаги семантик микросистемалардан бири бўлиб, фразеологик бирликлар орасида ҳам кўплаб учрайди. Синонимия тенг маънолик эмас, синонимик уя семантик майдонидаги ҳар бир фразеологизм маъно қирралари билан фарқланади. *Бош қўшмоқ* ибораси *бош суқмоқ* фразеологизмига нисбатан маънони бир қадар кучли ёки кучсиз ифодалаш билан фарқланади.

Қайд этиш лозимки, синонимлар бир неча жиҳатдан фарқланади. Фразеологик синонимлар асосида бошқа-бошқа образ ётиши кузатилади.

Синонимларнинг вариантлардан фарқли томони шундаки, вариантларда умумий сўз компонент мавжуд бўлади. Синонимларда эса, аксинча, умумий сўз компонент бўлмайди. Синоним иборалар лексик таркибида бирор компонент айна бир сўз билан ифодаланган бўлиши мумкин. Аммо ибора таркибидаги бошқа-бошқа сўз билан ифодаланган компонентлар ўзаро синоним бўлмаслиги керак. Синонимия маъно асосида белгиланадиган ҳодиса бўлганлиги учун уларнинг маъно қирралари, айниқса, эмоционал, ҳис-ҳаяжонни билдирувчи фразеологик бирликларда яққол кўзга ташланади.⁵⁸

Антонимия тил бирликлари орасидаги семантик муносабат асосида белгиланадиган ҳодисалардан бири бўлиб, ибораларда ҳам сўзлардаги даражада учрайди. Антонимияни белгилаш, бир томондан, ибораларнинг луғавий маъносини чуқурроқ англашга олиб келса, иккинчидан, полисемияда бир иборанинг маъноларини ўзаро фарқлашга ёрдамлашади, учинчидан, синонимларни белгилашда ҳам фойда келтиради.⁵⁹

Барча лексик компонентлари бошқа-бошқа сўзлар билан ифодаланган иборалар орасидаги антонимияни белгилаш осон: *савол бермоқ* ва *жавоб қайтармоқ*; *ерга урмоқ* ва *кўкка кўтармоқ* каби. Биринчи антонимлар

⁵⁸ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. – Т., 1966. – 65 б.

⁵⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т., 1978. – 8 б.

таркибидаги ҳар икки сўз-компонентлар, иккинчи антонимлар таркибидаги биринчи сўз-компонентлар ўзаро антоним. Қуйидаги антоним иборалар таркибида қатнашган биринчи лексик компонентлар – айти бир сўзнинг ўзи, иккинчи лексик компонентлар эса антоним сўзлар: *юраг(и) кенг* ва *юраг(и) тор*. Бошқа бир мисол: *кўнгл(и) жойига тушди* ва *юраг(и)га гулгула тушди*. Бу антоним иборалар таркибидаги лексик компонентларнинг учинчиси айти бир сўз, биринчиси ўзаро синоним, иккинчиси эса ўзаро маъно-муносабати ҳосил қилмайди. Кўринадики, антоним иборалар таркибидаги антоним сўз-компонентлар бу ибораларнинг ўзаро антоним бўлишида муҳим роль ўйнайди; аммо барча антоним иборалар таркибида антоним сўз-компонентлар қатнашавермайди. Антонимия иборадан яхлитлигича англашиладиган луғавий маъно асосида белгиланади.⁶⁰

Айрим тилшунос олимлар антонимларнинг мажбурий белгисини қисман мослик деб атайди. Аммо антонимларнинг асосий маъно хусусиятлари мазмун қарама-қаршилиги ва семантик яхлитлигидир. Фразеологик антонимия лексик антонимияга нисбатан кам ўрганилган ҳодисадир. Ўзбек ва инглиз тилларида фразеологик антонимларнинг қатор семантик типлари мавжуд: *яхши – ёмон; тўғри – нотўғри; адолатли – адолатсиз* типидagi фразеологизмларнинг ўзбек, рус ва инглиз тилидаги муқобили қуйидагича: ўзб. *ҳалол ишлаб топмоқ* – инглиз. *earn an honest penny* – рус. *заработать честным трудом*. Антоними: ўзб. *ҳаром-ҳариш йўл билан топмоқ* ингл. *live by one`s wits* – рус. *всеми правдами и неправдами добывать средства к жизни*; *ҳалол ўйин – fair play – честная игра, честность*; Антоними: *ноҳалол ўйин – foul play – грязная игра*; *ажойиб овоз (тон) good form – хороший тон*; *ёқимсиз овоз (тон) – bad form – плохой тон*; *виждонан ёндашмоқ – in good faith – добросовестно*. Антоними: *виждонсизларча ёндашмоқ – in bad faith – недобросовестно*; *юраги очиқ – a heart of gold – золотое сердцею*. Антоними: *қора юрак – a heart of stone, тош юрак – stone heart, stony heart – каменное*

⁶⁰ Рахматуллаев Ш.Кўрсатилган луғат. – Т., 1978. – 8 б.

сердце каби антонимик таҳлил асосида инсоннинг ҳис-ҳаяжонлари юзага чиқади ҳамда намоён бўлади. Фразеологик антонимия ҳодисаси А.Б.Алехина, Э.Р.Мардиев, Л.И.Стишкова, А.Н.Эмирова каби рус олимлари томонидан ўрганилган, аммо шуни таъкидлаш керакки, лексик бирликлар антонимияси фразеологик бирликлар антонимиясидан анча чуқур ўрганилган. Бу лексикологияда берилган тушунчалар таъриф ва таснифлар ҳажмининг катталиги билан изоҳланади. Инглиз тили фразеологиясини ўрганган А.В.Кунин ўзининг “Курс фразеология современного английского языка” номли китобида ҳодисага қуйидагича таъриф беради: “Фразеологик антонимлар – бир грамматик синфга мансуб, лексик таркибида қисман мос келадиган ёки тўлиқ мос келмайдиган, умумий семантик компонентга эга бўлган ва стилистик атамаларида фарқ қилувчи ёки мос келадиган фразеологик бирликлардир”.⁶¹

Инсоннинг ташқи қиёфаси ва ҳиссиётини ифодаловчи фразеологик бирликлар инглиз ҳамда ўзбек тилларида тавсифловчи бир нечта семантик гуруҳларда намоён этади.

1. Ўзбек тилида *бўйи узун ва бўйи калта*, инглиз тилида: *be as tall as a beanpole* – *минора каби баланд*; *a bit-size boy* – *кичик бўйли бола*; рус тилида: *верста коломенская* – “очень высокий и худощавый” – “жуда баланд ва ориқ бўлиш”; *мужичок с ноготок* – “мальчик или мужчина очень маленького роста” – “жуда кичик бўйли бола ёки одам” каби ифода этилади.

2. Нозиклик ва тўлалик инглиз тилида: *be reduced to a skeleton* – *жуда озгин, суяги этига ёпишган*; *like the side of a house* – *уйнинг ён томони каби кенг*; рус тилида: *живые (ходячие) мощи* “о предельно исхудавшем, измождённом человеке” “жуда озиб кетган одам тўғрисида” – *поперек себя толще* “об очень полном человеке” “жуда тўла одам ҳақида” каби антонимик муносабатда ифода этилади.

3. Чиройли кўриниш ва хунук кўриниш инглиз тилида: *be as cute as a button* – *қўғирчоқ каби ёқимли*; *an ugly duckling* – *иркит ўрдакдек, ёмон одам*;

⁶¹ А.В.Кунин. Фразеология современного английского языка. - М.,1986. – 64 б.

рус тилида: *ни кожи, ни рожки* “кто-либо некрасивый внешне или худой” “жирканч кимса” – “красивый, физически совершенный юноша, мужчина” – “келишган, жисмонан мукаммал ёш одам” каби ифодаланади.

4.Ташқи ўхшашлик – ташқи фарқ инглиз тилида: *like two peas in a pod* – икки нўхат сингари ўхшашлик; *cannot hold a candle to someone/ be not a patch on* – шамни бировга тутиб бўлмайди / унга ямоқ бўлмаслик, ҳеч ким билан шам тутмаслик, ҳеч ким билан таққослаб бўлмаслик; рус тилида: *как две капли воды (напоминать, похож)* “лицо или предмет имеет абсолютный аналог, очень похож внешне на другого человека или предмет” – икки томчи сув сингари ўхшаш бир хил, другой породы/другого пошиба “человек, сильно отличающийся от других людей по своим каким-либо качествам”; оқ қарга - *white crow* – “камдан-кам учрайди, бошқалардан кескин ажралиб турадиган ғайриоддий одам”, “бошқалардан ўз фазилатлари билан жуда фарқ қиладиган одам” каби антонимик муносабатда ифода этилади.

5.Соғлом кўриниш ва оғриқли кўриниш инглиз тилида: *be as fit as a fiddle* – бодрингга ўхшатиш, соғлом бўлиш, соғлом кўриниш; *(be/look) white about the gills* – оқариб кетган, рангсиз кўринишга эга, касал бўлиб кўриниш. рус тилида: *кровь с молоком* “румяный, цветущий, крепкий” қон ва сут “қизғиш, гуллаб-яшнаган, кучли” – краше в гроб кладут “о худом человеке с нездоровым видом”, “ташқи кўриниши носоғлом, ориқ одам” каби ифода этилади.

6.Чиройли ва замонавий кийимлар – эски ва мода бўлмаган кийимлар инглиз тилида: *in your glad rags* – чиройли кийинган, оқилона кийинган – *down at hill* – чиройли ва бежирим кийинган; рус тилида: *в пух и (в) прах* разодеться “одеться крайне пышно и нарядно” “ниҳоятда ажойиб ва нафис кийиниш” каби ифодаланади.

7.Оддий кўриниш – ғайриоддий. Инглиз тилида: *Plane Jane* – содда, ташқи кўринишидан содда аёл; *a rare bird* – ноёб қуш, ғайриоддий одам; рус тилида: *не ахти какой* “о ничем не выделяющемся, среднем, заурядном человеке” “унчалик эътиборга лойиқ бўлмаган, ўртача, оддий одам ҳақида”

каби мисоллар билан изоҳланади. Шундай қилиб, инсоннинг эмоционал ҳолатини тавсифловчи ўзбек ва инглиз фразеологик бирликлари ўзаро синонимик-антонимик муносабатларга киришади.

Инсон қиёфаси тушунчаларининг таърифи ва синонимик кетма-кетлигига мувофиқ ушбу тадқиқот объекти фақат инсоннинг ташқи қиёфасини, ҳолатини, юз хусусиятларини, визуал кўринишини, шунингдек, инсон ҳиссиётини тавсифловчи фразеологик бирликлардир. Инсон хулқ-атворини ёки хулқ-атворини аниқлаш орқали ташқи кўринишнинг билвосита хусусиятини ифодалайдиган фразеологик бирликлар таҳлилга тортилган.

1.4.§ Концепт ва концептуаллашув тушунчаси

Концепт ва концептуаллашув тушунчаси воқеликни категориялаштиришнинг асосий воситаларидан бири бўлиб, когнитология ва когнитив лингвистиканинг таянч тушунчаларидан бири ҳисобланади. Концептлар воқеликни мантикий-тушунчавий асосда ўрганади. Концепт олами билишнинг муайян воқелик олами ҳақидаги маданий боғланган тасаввурларни акс эттирувчи объект сифатида талқин қилинади. Концептлар борлиқдаги ҳодиса ва объектларнинг қандай тузилганлиги ҳақидаги тафаккур асосида яратилган тушунчани ифодаловчи феномендир. Концептлар тил воситалари билан изоҳлаш конструкциялари кўринишида тавсифланади. Тил бирликлари воситасида ҳаёт ва унинг қонуниятлари ҳақидаги билимлар турли рамзлар кўринишида моддийлаштирилади. Концептларнинг миллий ўзига хос хусусияти алоҳида аҳамиятга эга.

Психологик ёндашув доирасида концепт тафаккур жараёнида бир турдаги бир қанча предметлар ўрнини босувчи фикрий ҳосила сифатида тушунилади.⁶²

Культурологик ёндашувда концептларнинг индивидуал-психик хусусиятларидан кўра ижтимоий мазмунига эътибор қаратилади. Концепт

⁶² Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 39 б.

маданиятнинг асосий бирлиги бўлиб, инсон онгида “маданият қаймоғи”ни намоён қилади ва у орқали маданият инсон ментал оламига кириб келади.

Концепт когнитив семантика доирасида ўрганилади. Айнан сўз маъноларида воқеликни идрок этиш натижалари сақланади ва шунинг учун компонент таҳлил амалиётини қўллаш орқали сўзнинг концептуал параметрларини, яъни сўз маъносида унинг мантикий – предмет мазмуни, воқеликдаги предметларнинг ҳолатини акс эттирувчи образ ҳақида маълумот олиш мумкин. Воқеликнинг хилма-хиллиги унинг концептларини турлича ифодалашга олиб келади. Концептлар хилма-хиллиги қуйидаги типларни тақозо қилади: фикрий манзаралар, схемалар, гиперонимлар, фреймлар, сценарийлар, инсайтлар, калейдоскопик концептлар. Улар ўртасида аниқ ажралиб турадиган чегара йўқ.

Интегратив ёндашув концептларни лингвистик, когнитив, культурологик, социологик нуқтаи назарлардан ўрганишга имкон беради. Бунинг натижасида ҳодисанинг энг кўз илғамас қатламларини ҳам очиб бериш имкони туғилади. Бу ёндашувга кўра концептлар инсон ментал оламидаги маданиятнинг асосий бирлиги ҳисобланади. Улар оламдаги нарсаларнинг ҳақиқий ёки эҳтимолий ҳолати ҳақидаги, яъни инсон воқеликдаги объектлар ҳақида нима ўйлаши, билиши, тахмин қилиши ва тасаввур қилиши каби маълумотларни ўзида сақлайди.⁶³

Маданий концепт – кўп ўлчамли ментал шакл, унда бир қанча сифатий фарқли компонентлар ажратилади. Маданий концептнинг маъновий компонентлари миқдори ва характери тавсифида турлича қарашлар мавжуд. Маданий концепт “мулоҳаза яхлитлиги”, “тушунча”, “образ”, “фаолият” ларнинг ўзаро алоқаси асосида шаклланади. Концепт тушунчавий компонентларининг муҳим белгиларини санаш орқали тавсифлаш имконсиз. Шунинг учун концепт зидлаш воситасида изоҳланса, кўпроқ ахборотга эга бўлинади.

⁶³ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 53 б.

Фразеологизмнинг муҳим вазифалари қаторида фразеологик маъно таркибини ўрганишни алоҳида таъкидлаш лозим. Ўзбек тили фразеологияси тадқиқотчилари фразеологик бирликларнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятларига эътибор беришади. Таъкидлаш лозимки, фразеологик бирликларнинг лингвопоэтикаси нисбатан кенг ўрганилишига қарамай, ўзбек тилшунослигида фразеологик бирликларнинг семантик ва услубий хусусиятларини ўрганиш ва уларнинг бадиий матндаги ролини ўрганиш илмий ечимни талаб қилади. Ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг эмотив-ҳиссий-экспрессив имкониятлари ва баҳолаш салоҳияти етарлича ўрганилмаган, фразеологик-семантик гуруҳлардаги фразеологик бирликларнинг ҳиссий-баҳолаш функциялари ва экспрессив имкониятларини ўрганиш муҳимдир.⁶⁴

Ушбу фразеологик бирликларни ўрганиш уларнинг бадиий матндаги ролини аниқлашга ёрдам беради, нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга эга бўлган ўзбек фразеологияси ривожланишининг умумий тенденциясини ҳисобга олган ҳолда фразеологик бирликларнинг лингвокультурал жиҳатлари ривожланишига тавсиф беради.

Ушбу тадқиқотда фразеологик бирликларнинг инсон ҳис-туйғуларини ифодаловчи бирликлар сифатида ўзбек ёзувчилари асарларида матн доирасида қўлланилиши ҳисобга олинган ҳолда кўриб чиқилган. Ушбу муаммонинг ечими ҳали ўзбек тилшунослигида махсус тадқиқот объекти бўлмаган, шу билан бирга, эмоционаллик, экспрессивлик ва баҳолаш назарий асослашни талаб қилади.

Ўзбек тилининг эмоционал-экспрессив ва баҳоловчи фразеологик бирликларини тавсифлаш, уларнинг яширин имкониятларини, услубий хусусиятларини аниқлаш ҳам бугунги тилшунослик учун долзарбдир. Фразеологизмда экспрессивлик, эмоционаллик ва баҳолаш категориясининг лингвистик ҳолатини очиб бериш, турли хил эмоционал ҳолатларни ифода

⁶⁴ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 96 б.

этган ҳолда ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг семантик ва услубий хусусиятларини таҳлил қилиш, семантик жиҳатдан инсоннинг сифатий баҳосини ифодалайдиган фразеологик бирликларнинг функцияларини асослаш илмий ва амалий аҳамият касб этади.

Эмоционал-экспрессив ва баҳоловчи маънога эга бўлган фразеологик бирликлар муҳим услубий функция бажаради, бадиий асар персонажлари ва муаллиф нутқини баҳолайди.

Баҳо-муносабат ифодаловчи турли фразеологик-семантик майдонларнинг таснифини ишлаб чиқиш, уларни концептлар асосида ўрганиш, албатта, инсон ҳиссиётининг тил бирликларида акс этишини янада аниқлаштириш имкониятини яратади.

Эмоционал-экспрессив ва баҳоловчи фразеологик бирликларни ўрганиш баъзи лингвистик муаммоларнинг ечимига таъсир қилади: а) зарур услубий таъсирни таъминлаш; б) бундай фразеологик бирликларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи семантик омилларни белгилаш; в) фразеологизмнинг семантик моҳиятини лингвистик ҳодиса сифатида аниқлаш; д) фразеологик бирликлардан тасвирий восита сифатида фойдаланишнинг стилистик-лексик усуллари аниқлаштириш мумкин бўлади.

Инсоннинг эмоционал-экспрессив ва баҳо-муносабатини тавсифловчи фразеологик бирликларнинг структуравий ва семантик хусусиятлари иккита муҳим қисмдан иборат. Фразеологик маъно икки денотатив ва коннотатив макрокомпонентдан ҳамда баҳо-муносабат компонентдан иборат бўлиб, улар батафсил таҳлил этилган.

Ўзбек, инглиз ва рус тилларида инсон эмоцияси ва ташқи кўринишини тавсифловчи фразеологик бирликлар концентрациясининг экспрессив, эмоционал ва функционал-стилистик томонлари таҳлил этилган. Шунингдек, асосий фразеосемантик гуруҳларнинг қиёсий таҳлили семантик, структуравий таҳлил асосида амалга оширилган, ишда, шунингдек, фразеологик бирликларнинг этимологик таҳлили, ўзбек ва инглиз маданий русумларига хос бўлган умумий ва турли хил хусусиятлар таъкидланган.

Шундай қилиб, инсоннинг эмоционал ташқи кўринишини, ҳолатини тавсифловчи ўзбек ва инглиз фразеологик бирликлари ўзаро синонимик-антонимик муносабатларига киришади. Бунда ҳар икки тил фразеологик таркибининг структуравий хусусиятлари намоён бўлади. Бундан ташқари иккала тилда ҳам бир ёки бир нечта вариантли фразеологик бирликлар (инглиз тилидаги лексик вариантларга 40 та мисол ва ўзбек тилида лексик вариантларнинг 29 та намунаси) энг кўп тарқалган. Фразеологик таркибнинг турли хил структуравий ва семантик синонимлар турлари мавжуд. Шунингдек, семантик хусусиятига кўра идеографик, услубий, услубий-идеографик ва фразеологик синонимлар фарқланади. Фразеологик синонимия ва антонимия ҳодисаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, чунки фразеологик бирликлар синонимик ва антонимик муносабатлари маънога асосланиши билан тавсифланади.

Умуман олганда, фразеологик синонимларнинг таърифларини кўриб чиқиб, турли олимлар томонидан таклиф қилинган антоним вариантлар, уларнинг белгилари ўзбек ва инглиз тиллари мисолида бир қадар ишланган деган хулосага келиш мумкин: таққосланган иккала тилда ҳам уларнинг турли хил турлари мавжуд.

Фразеологик вариантнинг ҳолати ва ўзига хос хусусиятларини ўрганиш инглиз ва ўзбек тилларидаги фразеологик вариантларда тафовутлар тилнинг асосий хусусияти эканлигини таъкидлаш зарур.

I боб бўйича хулосалар

1. Фразеология – тил фразеологик бойлигининг тарихийлигини, ривожланиш қонуниятларини, ҳозирги ҳолатини ўрганадиган алоҳида бўлимдир. Фразеология маълум бир тилнинг фразеологик бирликларини яхлит илмий ва амалий ўрганадиган фан атамаси маъносида ҳам ишлатилади. Ҳозирда фразеологизмлар маданий тилшунослик, этнолингвистика, психоллингвистика, когнитив тилшунослик, антропоцентрик ва лингвокультурологик каби билимлар доирасида ўрганилмоқда, нутқ

жараёнида фаоллашадиган коннотатив, денотатив ҳамда когнитив моҳиятини намоён этишга алоҳида аҳамият берилмоқда.

2.Фразеологик бирлик тилнинг алоҳида шаклланган, барқарор, такрорланадиган, тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган бирлиги бўлиб, унинг етакчи ва доминант хусусияти образлилик таркибий қисмларининг тўлиқ ёки қисман қайта семантик шаклланган тил бирликларидир.

3.Ҳозирги вақтда антропоцентризм нуқтаи назаридан тилда инсоннинг ҳис-туйғулари, ҳиссиётлари ва фазилатларини тавсифловчи фразеологик бирликларни ўрганиш долзарбдир, чунки ушбу фразеологик бирликлар ўзбек тилида структуравий ва семантик жиҳатдан етарлича ўрганилмаган.

4.Инсоннинг ҳис-туйғулари ва фазилатларини тавсифловчи фразеологик бирликларни таҳлил қилиш, шунингдек, уларнинг лингвокультурологик хусусиятларини тавсифлаш муҳим аҳамиятга эга, чунки ўзбек тилининг фразеологик фондини тўлиқ ўрганиш алоҳида қуйи фразеологик тизимларни таҳлил қилишни тақозо этади. Инсоннинг эмоционал-экспрессив, баҳомуносабат, фазилатларини ифодаловчи фразеологик бирликларни вариантланиш, синонимик, антонимик муносабатда ўрганиш илмий ва амалий аҳамият касб этади, зеро, улар ўзбек тили фразеологик фондини бойитувчи энг муҳим манбалардан биридир.

5.Ўзбек фразеологиясининг айрим муаммолари ҳануз етарлича ўрганилмаган. Ўзбек фразеологик илмида фразеологик бирликларнинг ўрганиш объекти, чегараси ва ҳажми, фразеологизмларнинг сўз билан алоқаси, метафоризацияси, экспрессивлиги, эмоционаллиги ва образлилиги, лингвокультурологик тадқиқи, уларни қиёсий ўрганиш, ўзбек тилининг фразеологик фондини бойитишда чет тилларининг ўрни, қиёсий-чоғиштирма илмий тадқиқотлар каби масалалар ўз ечимини кутмоқда.

6.Шуни таъкидлаш керакки, ўзбек тили фразеологиясининг баъзи муҳим масалалари ҳам эътибордан четда қолмоқда, фразеологик бирликларнинг ривожланиш йўллари, улар шаклланишининг лексик ва грамматик хусусиятлари, фразеологик бирликларнинг тарихий-генетик ва тарихий-

этимологик хусусиятлари, терминологик фразеология масалалари, баъзи функционал ва услубий қатламлар, арготик, профессионал, диалектал ва фольклор фразеологияси кам ўрганилган.

Фразеологик нутқ маданияти ва меъёрлари муаммолари, фразеологик бирликларнинг таркибий лингвистика ва машинавий таржима билан ўзаро боғлиқлиги, антропоцентрик, когнитив, тилнинг лингвокультурал тадқиқотлари ва бошқа масалалар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

II БОБ. АНТРОПОЦЕНТРИК ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРДА ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ КОНЦЕПТ ТАДҚИҚИ

2.1. § Эмотив-экспрессивликнинг лингвистик асослари

Ҳозирги вақтда антропоцентризм нуқтаи назаридан тилда инсоннинг ҳис-туйғу, ҳиссиёт ва фазилатларини тавсифловчи фразеологик бирликларни ўрганиш долзарбдир, чунки ушбу фразеологик бирликлар ўзбек тилида структуравий ва семантик жиҳатдан етарлича ўрганилмаган. Инсоннинг ҳис-туйғулари ва характер-хусусиятларини тавсифловчи фразеологик бирликларни таҳлил қилиш, шунингдек, уларнинг лингвокультурологик жиҳатларини тавсифлаш муҳим аҳамиятга эга, чунки ўзбек тилининг фразеологик фондини тўлиқ ўрганиш фразеологиянинг қуйи тизимларини таҳлил қилишни тақозо этади.⁶⁵

Фразеологик бирликларнинг ҳиссий-эмоционал ва экспрессив хусусиятлари етарлича ўрганилган эмас. Инсоннинг ҳис-туйғулари ва ҳиссиётлари лингвопоэтик, лингвофалсафий ҳодиса бўлиб, объектив ҳақиқат, атрофимиздаги муҳит инсон ҳиссиётларининг асосий манбаи ҳисобланади. Инсон реал оламни турлича идрок этади ва ҳис қилади, чунки у нафақат тафаккурда, балки барча ҳис-туйғулар билан ҳам ўзининг объектив оламда мавжудлигини таъкидлайди ва эътироф этади.

Инсон ҳаётининг ўзи турли ҳис-туйғуларнинг намоён бўлиши билан боғлиқ, чунки инсон ҳис-туйғуларсиз ҳеч қачон ҳақиқатни топмаган ва топа олмайди. Инсон ҳис-туйғулари психология ва фалсафанинг етакчи ўрганиш объектидир. Тил эса инсон ҳиссиётларини акс эттириш воситасидир. Тилшунослар ҳиссиётларни тилнинг семантик тизимда акс этиши нуқтаи назаридан таҳлил қилади. Тил бирликларининг эмоционаллиги, экспрессивлиги муаммолари тилшунослик фанида энг мунозарали ва мураккаб соҳадир.

⁶⁵ Маматов А.Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. -Тошкент, 1991. – 274 б.

Лингвистик эмоционалликни Е.М.Галкина-Федорук экспрессивликка нисбатан торроқ тушунча, яхлитликка нисбатан қисм сифатида, шу билан бирга, ҳақиқатга муносабат сифатида қарайди.⁶⁶

Инсон нутқининг ҳиссий табиати ҳар қандай тил сўзларининг маъносида акс этади, эмоционалликни воқеликка муносабат ва тингловчига ҳиссий таъсир сифатида тушуниш мумкин.

Эмоционаллик ва экспрессивлик ҳодисалари бир-биридан ажралмасдир. Бир ўринда эмоционаллик, иккинчисида экспрессивлик, учинчисида икки хил эмоционаллик етакчи позицияларга эга бўлиши мумкин, шу сабабли биринчисини экспрессив, иккинчисини эмоционал, учинчисини эмоционал-экспрессив деб аташ мақсадга мувофиқ. Туйғулар – бу психологик жараён, яъни инсоннинг нарса ва воқеа-ҳодисалар жараёнига муносабатидир. Бу муносабат нутқда қувонч, қайғу, ғазаб, нафрат шаклида амалга оширилади.

Француз тили фразеологиясининг тадқиқотчиси Г.Г.Соколова фразеологик бирликларнинг эмоционаллик-ҳиссийлик, экспрессивлик, баҳо-муносабат ва услубийлик компонентлари⁶⁷ни фарқлайди.

Бизнинг фикримизча, коннотация фразеологик бирликларнинг эмоционал-экспрессив, баҳоловчи ва услубийликни ифода этадиган муҳим элементидир.

Эмоционал концепт бир тил доирасида эмоционал концептларнинг миллий ўзига хослигини яққолроқ кўрсатиш, ҳам лексик бирликларни, ҳам фразеологик бирликларни яхлитликда ўрганишни тақозо қилади. Эмоционал кечинмаларни ифодаловчи концептлар таркибида ҳис-ҳолатни билдирувчи (*ақлдан озмоқ, юраги қон бўлмоқ*) ёки субъектнинг объектга муносабатини (*жон дилидан яхши кўрмоқ, хаёлдан кетмади, юракка яқин олмоқ*) ифодаловчи фразеологик бирликлар мавжуд. Масалан, *ичини мушук таталаяпти*⁶⁸ фразеологизми инсоннинг муайян психоэмоционал, қайғу ҳолатини англатади.

⁶⁶ Е.М.Галкина-Федорук. «Безличные предложения в современном русском языке». – М.: 1949. – 46 с.

⁶⁷ Соколова Г.Г. Фразеобразование во французском языке. - М., 1986. – 46 б.

⁶⁸ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 129 б.

Концепт воқеликни категориялаштиради ва воқеликни мантиқий-тушунчавий асосда ўрганиб, олам ҳақидаги тасаввурларни акс эттирувчи объект, борликдаги ҳодиса ва тафаккур-тушунчани ифодалайди.

Психологик ёндашув, культурологик ёндашув, интегратив ёндашув концептларни лингвистик, когнитив, культурологик, социологик нуқтаи назардан ўрганишга имкон беради. Бунинг натижасида ҳодисанинг энг кўз илғамас қатламларини ҳам очиб бериш имкони туғилади.

Сўнгги йилларда фразеология масалаларига бағишланган лингвистик тадқиқотларда фразеологик бирликларнинг ҳиссий ва экспрессив моҳияти масаласи тобора кўпроқ илмий таҳлил баҳсига айланмоқда. Фразеологик бирликларнинг эмоционал-экспрессив имкониятларига қизиқиш бежиз эмас, чунки фразеологизмлар ўз табиати билан тил жараёнига ҳиссий-эмоционал, ҳиссий-экспрессив алоқа жараёнини бойитиш функциясига эга лингвистик бирлик сифатида шаклланган. Турли тиллардаги фразеологизмларни ўрганиш сезиларли даражада ривожланган ва ушбу истиқболли илмий соҳанинг турли назарий жиҳатлари бўйича кўплаб янги қарашлар пайдо бўлган бўлса-да, шуни таъкидлаш керакки, бадиий асарлар таркибида фразеологик бирликлардан фойдаланиш масаласи шу пайтгача ҳиссий-эмоционал ва экспрессив тарзда етарлича ўрганилган эмас. Ушбу муаммо фразеология, стилистика ва бошқа лингвистик фанлар учун катта қизиқиш уйғотади.

Тил бирликларининг эмоционал ва экспрессив маънолари нотикнинг туйғуси ва унинг атрофидаги воқеликка муносабати билан чамбарчас боғлиқдир. Атрофдаги ҳақиқатни идрок этиш билан боғлиқ бўлган инсон фаолияти эмотив ҳиссиётлар иштирокисиз амалга ошиши мумкин эмас.

В.Г.Гак тилнинг ҳиссий ва экспрессив имкониятлари тўғрисида назарий қоидаларни ишлаб чиқиб, қуйидаги хулосага келади: “Инсон нутқининг ҳиссий табиати ҳар қандай тил сўзларининг маъносида акс этади”.⁶⁹

⁶⁹ В.Г.Гак. Проблемы лексико-грамматической организации предложений (на материале французского языка в сопоставлении с русским). – М.: 1968. – 146 б.

Туркийшуносликда ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам ханузгача эмоционал-экспрессив фразеологизмларга бағишланган махсус ишлар камчиликни ташкил этади. А.Маматовнинг “Ўзбек тилида эмоционал-экспрессив, баҳо-муносабат ифодаловчи фразеологизмларнинг семантик-стилистик хусусиятлари” мавзусидаги номзодлик диссертацияси⁷⁰ шулар жумласидандир.

Ўзбек тилшунослигида эмоционал-экспрессив сўзлар муайян даражада ўрганилган. Ўзбек тилининг эмоционал-экспрессив лексик қатлами тавсифланган, улардан услубий мақсадларда фойдаланиш масалалари ёритиб берилган.

Эмоционал-экспрессивлик лингвопоэтик восита сифатида тавсифланиб, тилда, одатда, эмоционаллик экспрессивлик билан тенг тушиши эътироф этилади, шунинг учун эмоционал-экспрессивлик атамасидан фойдаланиш таъкидланади⁷¹.

Нутқнинг эмоционаллиги бу нафақат тингловчининг ақл-идрокига таъсир қиладиган, балки ҳис-туйғуларини уйғотадиган фазилатлардир. Эмоционаллик нутқнинг махсус ҳиссий “семантикага” эга бўлган сўз ва иборалардан (севги, нафрат), балки турли хил восита, сўз, сўз бирикмалари ёки синтактик конструкциялардан моҳирона ва ўринли фойдаланиш орқали ҳам яратилади.⁷²

Туйғулар – бу психологик жараён, инсоннинг нарса ва воқеа ходисаларига муносабатидир. Бу муносабат нутқда қувонч, қайғу, ғазаб, нафрат шаклида амалга оширилади.

Тилшунос олимларнинг юқоридаги фикрлари экспрессивлик ва эмоционаллик инсон нутқини образли, ранг-баранг ва ифодали қиладиган воситадир деган хулосага келиш учун тўлиқ асос беради.

Ҳиссий баҳо ифодалашнинг лисоний воситалари инсоннинг ҳис-туйғу ва ҳиссиётларини ифодалайдиган фразеологик бирликларга тегишли. Кўриниб

⁷⁰ Қаранг: Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси (библиографик кўрсаткич) – Т., 2016. – 190 б.

⁷¹ Қаранг: Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1986. – 342 б.

⁷² Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 143 б.

турибдики, сўнгги пайтларда ҳиссий жиҳатдан баҳоланадиган фразеологик бирликлар, уларнинг тематик-семантик гуруҳлари, тарихий шаклланиши ва функционал ишлатилиши тадқиқотчиларни тобора кўпроқ жалб қилаётганлигини таъкидлаш лозим.

Фразеологизмлар ҳиссиёт ва шахс ҳолатларини ифодалашнинг лингвистик тизимда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди, чунки фразеологик бирликлар моҳиятига кўра потенциал ҳиссий ва экспрессив-модал маънога эга. Шу нуқтаи назардан А.В.Куниннинг “фразеологик бирликларга хос бўлган воқелик, нарса ва ҳодисаларнинг эмоционал-экспрессив характеристикаси, уларнинг номинатив хусусиятларини истисно қилмайди, балки унга фақат маълум услубий йўналиш беради”⁷³ деган фикри ўринлидир.

Бадий асарлар таркибида эмоционал-экспрессив ва баҳоловчи фразеологик бирликлар асарнинг ғоявий, бадий ва семантик йўналишини, уларнинг умумий мазмун-моҳияти ҳамда услубий ранг-баранглигини белгилайди.

Эмоционал-ҳиссийлик, экспрессивлик, баҳо-муносабат, услубийлик замонавий ўзбек тилининг кўплаб фразеологик бирликларига хосдир. Жумладан, *боши осмонга етди, кўнгли тоғдай кўтарилди, севинчи ичига сигмайди, дўпписини осмонга отмоқ* ва б. инсоннинг ҳолати, қувонч, завқ каби бир қатор ҳиссиётларини ифодалайди. *Кўзлари қинидан чиқиб кетди, кўзига қон тўлди, тепа сочи тик бўлиб кетди*⁷⁴ ва б. шахснинг ғазабланиш, норозилиги ҳиссий ҳолатини ифодалайдиган фразеологик бирликлардир.

Фразеологик бирликнинг семантик таркибида коннотатив маънонинг бир нечта таркибий қисмлари мавжуд бўлади. Биринчидан, ҳар бир фразеологик бирлик инсоннинг эмоционал-экспрессив ҳиссиётларини ифода этишда маълум даражада эмоционалликка эга. Иккинчидан, улар баҳо муносабат қийматига эга, чунки улар ижобий ва салбий баҳоларни

⁷³ Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. – М. 1986. – 234 б.

⁷⁴ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 226 б.

ифодалайди. Учинчидан, фразеологик бирликлар экспрессив маъно туфайли у ёки бу даражада бутун гапнинг маъно кудратини оширади. Тўртинчидан, хар бир фразеологик бирлик маълум функционал услубда ишлатилади. Нутққа эмоционаллик, экспрессивлик бериш фразеологик бирликлар турли хил эмоционал баҳоларининг намоён бўлишига ёрдам беради. Фразеологик бирликларни бошқа лексик эквивалентлар билан таққослаш жараёнида ҳиссий экспрессивлик алоҳида аҳамиятга эга.

Шуни таъкидлаш керакки, бадиий нутқдаги фразеологизмларнинг эмоционаллиги фразеологик бирликларнинг лисоний маъносида, уларнинг контекстуал ишлатилиши натижасида пайдо бўладиган ҳиссий ранг-барангликнинг очиб берилишида алоҳида аҳамиятга эга. Эмоционал ва экспрессив хусусиятлар фразеологик бирликларнинг лисоний маъносига сингдирилганлиги боис маълум услубий мақсадларга эришишда кенг қўлланилади.

Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик иборалар инсоннинг ҳиссий ҳолатини ифодалайди: *огзи қулогига етди, терисига сизмай кетди, қўйи мингга етди, қувончи оламга сизмайди*⁷⁵ ва бошқалар. Ўзбек тилидаги ушбу фразеологик-семантик гуруҳ одамнинг қувониш, қувноқ ҳолатини ифодалаш учун ишлатилади. Бундай фразеологик бирликларнинг лексик эквиваленти – *қувонч* лексемасидир.

Бошқа бир фразеологик-семантик гуруҳ шахснинг ғазабланиш, норозилик ҳиссий ҳолатини ифода этади: *кўзларининг пахтаси чиқди, ғазаби қайнади, кўзи қонга тўлди, тепа сочи тик бўлиб кетди*⁷⁶ кабиларнинг лексик эквиваленти *ғазабланиш*дир.

Ажабланиш, саросимага тушиш ҳолатини ифодалайдиган фразеологик-семантик гуруҳни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин: *огзи очилиб қолмоқ, ёқасини ушламоқ, тарвузи қўлтигидан тушди*⁷⁷ фразеологик бирликларининг лексик эквиваленти *ажабланмоқ* лексемасидир.

⁷⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 178 б.

⁷⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 176 б.

⁷⁷ Раҳматуллаев Ш. Кўрсатилган луғат. – Т., 1992. – 198 б.

Кузатишлар кўрсатиб турибдики, инсоннинг ҳиссий ҳолатини ифодалайдиган фразеологик бирликлар экспрессивлиги ва эмоционал-ҳиссийлиги жиҳатидан тегишли лексик эквивалентлар билан таққосланганда маънони кучли ва образли ифодалаши кўзга ташланади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, фразеологик бирликлардан фойдаланишда эмоционаллик ва экспрессивликнинг намоён бўлишини уларнинг лисоний маъноларидан излаш керак. Фразеологик бирликларнинг семантик таркибида эмоционаллик ва экспрессивликнинг мавжудлиги бир вақтнинг ўзида фразеологик бирликлар маълум услубий мақсадда ишлатиладиган нутқ предмети ва объектига ижобий ёки салбий муносабатни характерлайди.

Ҳар қандай тилнинг фразеологиясини ўрганишда фразеологик бирликларнинг образ, эмоционаллик, экспрессивлик, услубий бўёқдорлик ва баҳолаш каби хусусиятларини англаш аҳамиятлидир. Юқоридаги хусусиятлардан ўзбек тилининг кўплаб фразеологик бирликларига хос бўлган баҳолаш қобилияти алоҳида аҳамиятга эга.

Тилшуносликда шахсга берилган сифатий баҳони ифода этадиган фразеологик бирликларнинг баҳолаш хусусиятига алоҳида эътибор берилади. Шунини таъкидлаш керакки, умуман олганда, фразеология инсон фаолияти билан боғлиқ ҳис-туйғулари ва ҳиссиётларини ифодалашга хизмат қилади, шунинг учун фразеологияда одамларнинг турли хил ҳис-туйғуларини, уларнинг ақлий ва психофизик ҳолатини, инсон характерининг баъзи хусусиятларига, хулқ-атвориغا берилган баҳолаш хусусиятларини акс эттириши табиийдир.

Фразеологизмларда категориал ва семантик маънолар фарқланади. Категориал маънода фразеологик бирликларнинг грамматик маъноси тушунилади, бир-бирига семантик жиҳатдан алоқаси бўлмаган ва умумий элементга эга бўлган фразеологик бирликлар назарда тутилади. Фразеологик

бирликларнинг семантик маъноси шахс ёки объектга нисбатан барқарор ҳамда ижобий ёки салбий хусусиятни ифодалайди.⁷⁸

Ўзбек тилида *бир қоп ёнғоқ, афлотун мия, лабидан бол томади, юраги дарё, дили очик, кўнгли кенг*⁷⁹ каби фразеологик бирликлар шахснинг ижобий фазилатларини, характерини ифодалайди, шу билан бирга сўзловчининг нутқ мавзусига ижобий ҳиссий-эмоционал муносабатини ҳам билдиради. Шунингдек, *без бўлиб турмоқ. сиркаси сув кўтармайди, тирноқ орасидан кир изламоқ, ит эмган, илоннинг оёғини ялаган*⁸⁰ ва бошқалар сўзловчининг нутқ мавзусига салбий ҳиссий муносабатини ифодалайди. Ушбу фразеологик бирликларнинг семантик тузилиши, табиийки, ҳиссийлик, экспрессивлик ва баҳолаш хусусиятларини ўз ичига олади, шунинг учун, бизнинг фикримизча, бундай фразеологик бирликлар эмоционал-баҳо фразеологизмларидир.

Фразеологик бирликларнинг семантикасига бағишланган кўплаб асарларда (Ю.Ю.Авалиани, А.П.Мордвилко, В.П.Жуков, А.М.Эмирова ва бошқалар) фразеологик бирликларнинг баҳолаш имконияти фразеологик-семантик ва мавзуй гуруҳларни аниқлаш асосида кўриб чиқилади. Бу шуни англатадики, бажарадиган вазифасига кўра фразеологик бирликларни турли семантик турларга ажратиш мумкин. Замонавий тилшуносликда уларни концепт нуқтаи назаридан ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамият касб этади.

“Семантик майдон” маълум маъно доирасини қамраб оладиган лингвистик бирликлар мажмуидир. А.В.Кунин фразеологик семантиканинг учта жиҳатини ажратиб кўрсатади: сигнификатив, денотатив ва коннотатив маънолар⁸¹. Экстралингвистик категория бўлган тил ва тафаккурнинг бузилмайдиган бирлиги, шунингдек, денотация ва маъно томони ўртасидаги сифат фарқи ҳам ҳисобга олиниши керак.

Тил бирликлари маъносининг коннотатив томони деганда маънонинг услубий томони, унинг таркибий қисmlари маъносининг сигнификатив ва

⁷⁸ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 123 б.

⁷⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 185 б.

⁸⁰ Раҳматуллаев Ш.Кўрсатилган луғат. – Т., 1992. – 234 б.

⁸¹ Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. - М., 1986. – 48 б.

денотатив маъноларига ҳамроҳ бўлган қўшимча маъноси назарда тутилади. Коннотациянинг бешта таркибий қисми ажратилади: мотивацион, эмоционал-экспрессив, баҳоловчи, функционал-услубий ва образли компонент. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, образлилик фразеологик бирликларнинг асосий хусусиятларидан биридир, чунки фразеологик бирликларнинг аксарияти мажозий асосда вужудга келади. Ушбу объектив сабабни ҳисобга олган ҳолда тасвирнинг таркибий қисмларини, бизнинг фикримизча, маънонинг денотатив томонига боғлаш лозим.

Фразеологик семантикага бағишланган илмий нашрларда фразеологик бирликлар позитив-эмоционал ва негатив-эмоционалликка ажратилади.

Агар тилда эмоционаллик атрофимиздаги моддий олам далилларидан келиб чиқадиган турли хил туйғулар: қувонч, қайғу, кўрқув, тажриба, таҳдид ва бошқаларни билдирса, экспрессивлик нутқнинг экспрессивлиги ва тасвирини кучайтиради. Таъкидланганидек, эмоция ҳар доим экспрессив ва баҳо-муносабатдир, аксинча эмас. Шунинг тан олиш керакки, эмоционаллик ҳар доим, ҳар қандай шароитда ҳам экспрессивлик билан диалектик алоқада бўлади, гарчи экспрессивлик тилда эмоционалликдан кенгроқ тушунча бўлса ҳам.

Лингвистик-стилистик категория сифатида баҳо “шахснинг объектга нисбатан объектив-субъектив ёки субъектив-объектив муносабати, лисоний воситалар билан эксплицит ёки имплицит тарзда ифодаланади.”⁸²

Айнан фразеологик бирликлар рухий ҳолатни, ҳиссий тажрибани ва инсоннинг турли хил ҳис-туйғуларини (хайрат, завқ, қувонч, ажабланиш, ғазаб, безовталиқ, қайғу, бефарқлик, кўрқув, нафрат ва ҳ.к.) ифодалайди ва барқарор бирликлар образли-мажозий асосининг ўзига хослигини белгилайди.

Ҳиссий фразеологик бирликлар бадиий асарлар мавзусини, қаҳрамонларининг образли хусусиятларини очишда муҳим ўрин тутаяди.

⁸² Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 187 б.

Улар бадий асар поэтикасининг умумий фонини ҳиссий мазмун ва экспрессив жиҳатдан бойитади.

2.2. § Ҳиссий-эмоционал олам концептларининг тадқиқи

Инсоннинг атроф-борлиққа нисбатан муносабатида пайдо бўладиган кечинмалари ҳиссий эмоциялар доирасини ташкил этади. Эмоциялар инсон фаолияти, уни ўраб турган олам билан ўзаро муносабатда ҳамда жамоавий фаолияти ва шахсининг ижтимоийлашуви асосида пайдо бўлади. Дарҳақиқат, ҳиссий эмоция психологик феномен бўлиб, ижтимоийлашув, жамоавий психологиянинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Шу сабабли ҳиссий-эмоция психология фанининг тадқиқот объекти саналади. Ҳиссий-эмоциянинг тилдаги акси, тилдаги ифодаси нафақат инсон психологиясини ўрганиш ва тартибга солиш, шу билан бирга тил илмини таҳлил этиш баробарида ўта аҳамиятлидир. Эмоциялар ғарб психологлари томонидан базавий ва периферияга ажратилган. Антропоцентрик фразеологик бирликлар *қувонч, қайғу, газаб, қўрқув, нафрат, ҳайрат, лаззатланиш, қизиқиш, ҳаяжон, ажабланиш, азоб чекиш, газаб, қаҳр, уят, камситилиш* каби асосий базавий эмоциялар доирасида таҳлил этилади.

Тилшунослар инсоннинг фундаментал эмоцияларини белгилаб олиш масаласини илгари суради ва муайян тил ҳамда турли тиллар доирасидаги эмоцияларни қиёслаш асосида ўтказилган тадқиқотлар натижасида *газаб, қувонч, гам, қўрқув* эмоцияларини универсал ҳодиса сифатида қабул қилишади. Жаҳон тилшунослигида эмоцияларнинг тил сатҳида ифодаланиши турли аспектларда ўрганилган (Қаранг: Бабенко 1989; Вежбицкая 1997, Красавский 2001; Фомина 1996; Шаховский 1988; Buck 1984; Buller 1996; Zillig 1982 ва бошқалар).

Вербал белгили (лексема ва турғун бирикмалар шаклидаги) эмоциялар тилшунослар учун муҳим аҳамият касб этади. Фразеологик номлашда лингвомаданий жамоанинг муайян ривожланиш босқичидаги цивилизация ва маданият феноменлари вербаллашади, специфик билиш тажрибаси,

дунёқарашининг ўзига хос хусусиятлари эксплицит ифодаланади. Билвосита номлашнинг лингвомаданий таҳлили олам объектлари номларининг биридан иккинчисига кўчиши мотивацион асосларини, миллий маданий ўзига хос хусусиятларини очишга имкон беради.⁸³

Эмоцияларнинг миллий ўзига хос табиати, концептуаллашув жараёнларини ўрганишдан олдин маълум бир тушунчаларни ёритиш мақсадга мувофиқ. *Эмоция* (лат.*emoveo* – тебрантираман, тўлқинлантираман) – бу мавжуд ёки мумкин бўлган вазиятларга ва объектив дунёга субъектив баҳолаш муносабатини акс эттирувчи, ўртача давомийликдаги психик жараён. Баҳолашнинг субъективлиги эмоциялар концептуаллашувининг этноспецификлигини кўрсатади. Эмоциялар турли лингвомаданиятга хос лексемалар билан ифодаланади. Албатта, бу тил белгиларида маълум бир фарқли томонлар борлиги қиёсий лингвистик таҳлил натижаларини ўзаро таққослаганда намоён бўлади. *Эмоционал* – эмоция жиҳатдан бўлган, эмоцияга оид; эмоция, ҳис-туйғуни ифодаловчи. *Эмоционаллик* – эмоционал белги, хусусият; шундай белги-хусусиятга эгалик [ЎТИЛ. 2008:37]. *Эмоционал концепт* бир тил доирасида эмоционал концептларнинг миллий ўзига хослигини яққолроқ кўрсатиш учун ҳам лексик бирликларни, ҳам фразеологик бирликларни яхлитликда ўрганишни тақозо қилади. Эмоциялар концептуаллашувида иккита ўзаро боғланган аспект фарқланади: а) эмоционал кечинмаларнинг бевоситалиги ёки ҳис-ҳолат (*ақлдан озмоқ, юраги қон бўлмоқ*); б) субъектнинг объектга муносабати ёки ҳис-муносабат (*жон дилидан яхши кўрмоқ, хаёлдан кетмади, юракка яқин олмоқ*). *Ичини мушук таталаяпти, ич этини емоқ, ичи ачимоқ*⁸⁴ фразеологизмлари инсоннинг муайян психоэмоционал ҳолати, қайғу ҳолатини англатади.

Инсон ҳолатини англатувчи фразеологик бирликларни: инсоннинг жисмоний ҳолатини англатувчи (озғинлик, аффектация ва ҳок.): *чигирткадек қотиб кетмоқ* (қайғу), *эти суюгига ёпишган, нафаси бўғзига тиқилмоқ*

⁸³ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 160 б.

⁸⁴ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 198 б.

(ғазаб), *лабига учуқ тошди* (қўрқув), *тишини оқини кўрсатмоқ* (қувонч); инсоннинг рухий ҳолатини англатувчи (тана органлари фаолияти бузилиши, рухнинг хотиржамлиги ва ҳок.): *юраги нўкилламоқ* (қўрқув), *ичини мушук таталапти* (хавотир, қайғу), *димози чоз бўлмоқ* (қувонч) каби семантик гуруҳларга ажратиш мумкин. Фразеологизмлар баҳо хусусиятига кўра кўйидаги семантик гуруҳларга ажратилади: салбий (ғазаб, қайғу, қўрқув) ва нейтрал-ижобий (хайрат, қувонч, севги) баҳони ифодаловчи фразеологизмлар.

Фразеологизмларнинг баҳолаш функцияси, яъни эмотив баҳо тил прагматикаси билан бевосита боғланган. Борлиқдаги реалияни баҳолашда сўзловчи, асосан, эмоционал кечинмаларга таянади. Эмоция ва баҳо бир-бирини тақозо қилувчи ва бир-бирига бириккан бўлади. Масалан, “бу яхши инсон” контекстида баҳони рационал-мантикий ифодалаш мумкин бўлса, эмотивлик автоматик равишда ўзига баҳони бириктириб олади, мазмунни баҳоламасдан туриб ҳис-муносабатни ифодалашнинг имкони йўқ.

Маълумки, эмоциялар мураккаб феномен ва улар бир-бири билан кўп қиррали алоқада бўлганлиги сабабли айни бир ҳис турли эмоцияларда воқе бўлади. Масалан, севги ҳисси қувонч, ғазаб, қайғу, қўрқув ва ҳ.к. эмоциялар спектрини пайдо қилади. Масалан, *юраги қинидан чиқа ёзди* турғун бирикмаси ҳам ташвишланиш, ҳам қувонч ҳисларини ифодалайди. - *То эшик очилгунча Садафнинг юраги қинидан чиқаёзди* (Б.Бунёд. Опа-сингил). – *Йигитнинг юраги қинидан чиқаёзди. Кўлида фонус кўтарган Майнагул кўринди, оиҳонага ўтавериб тўхтади, бирпас нимагадир ангсариб қулоқ тутгач...* (Ҳамид Элхон. Майнагул).

Фразеологизмлар негизида инсон ботиний оламини қолиплаш учун эмоционал концептлар таҳлили муҳим аҳамият касб этади. Инсон эмоция ва ҳисларини ифода этувчи ва англатувчи салбий эмоцияли фразеологизмлар ижобий эмоцияли фразеологизмлардан миқдорий устун эканлиги кузатилади. Ҳозирги ўзбек тилининг фактик материални таҳлил қилиш эмоцияларни ифодалайдиган фразеологик-семантик майдонларни ажратиш кўрсатишга

имкон берди: а) қувонч, ҳайрат, бахт; б) ажабланиш, ҳайратда қолиш; в) ғазабланиш, қайғу, хафагарчилик; г) ташвиш, ҳаяжон, хавотир; д) масхара қилиш, эътиборсизлик, нафратланиш; е) таҳдид, лаънат; ё) кўрқув, даҳшат; ж) бепарқлик, бепарволик; з) азобланиш ва шу каби тематик гуруҳларнинг ҳар бирини алоҳида тавсифлашга уринамиз.

2.2.1. Қувонч, бахт эмоционал концептли фразео-семантик модел

Тилдаги фразеологик бирликларнинг аксарияти лингвистик ва экстралингвистик хусусиятларига кўра суҳбатдошларнинг кайфияти, ҳиссиётлари билан боғлиқ бўлган турли хил эмоционал ҳолатларни ифодалашга хизмат қилади. Бу ҳолат нутқда турли йўллар билан: нутқ ҳолати, вазият, интонация, ишора ва кўрсатмалар каби паралингвистик воситалар ёрдамида амалга оширилади.

Фразеологик бирликлар органик равишда фақат инсон ҳиссиётлари ва ҳис-туйғуларини ифодалаш билан тавсифланади. Бундай фразеологик бирликлар гуруҳининг умумий семантикаси экстралингвистик хусусиятга эга. Бу ҳолда барча фразеологик бирликлар инсоний ҳис-туйғуларни белгилайди ва ифода этади.

Фразео-семантик майдонларни ҳисобга олган ҳолда, бундай ибораларнинг эмоционал-экспрессив маънолари ва услубий аҳамиятини тавсифлаш зарур. Таъкидлаш лозимки, фразеологик бирликларни фразео-семантик концептлар бўйича аниқ тақсимлаш мумкин эмас, чунки психологияда ҳиссиётларнинг аниқ каталоги мавжуд эмас ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки эмоциянинг нюанслари ва қирралари чексиздир.⁸⁵

Шу муносабат билан тадқиқотда мотивацион баҳога эга бўлган ўзбек тилидаги фразеологик бирликлар таснифланган, она тилида сўзлашувчиларнинг турли хил ҳис-туйғулари ва ҳиссиётларини ифода этадиган жуда кўп сонли фразеологик бирликлар изоҳланган. Баъзи ҳолларда

⁸⁵ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 223 б.

битта соҳага бир нечта ҳис-туйғуларни ифода этадиган бирликларни киритиш зарурияти сезилади.

Ушбу фаслда фразеологик семантик мотивлар соҳасининг хусусиятларига асосланиб фразеологик бирликлар гуруҳларини аниқлаш а) маъно таркиби маълум туйғуларни ёки ҳис-туйғуларни ўз ичига олган фразеологик бирликларнинг таърифи; б) нутқда одамнинг ҳис-туйғуларини ифодалайдиган фразеологик бирликларнинг таъсири (контекст шароитида) ҳақида баҳс юритилади.

Сўнгги пайтларда ўтказилган семантик тадқиқотларда алоҳида ўринни эмоционал семантиканинг муаммолари эгаллаган, бу инсон омилининг тилдаги ҳиссий жиҳати билан чамбарчас боғлиқ. Маълумки, инсоннинг ҳиссиётлари тилда акс этади. Бу тилнинг яратувчиси бошқа одамлар ва атрофдаги ҳақиқат билан турли хил муносабатларга киришадиган, турли хил ҳис-туйғуларни бошдан кечирадиган одам манзарасида намоён бўлади. Тил алоқа воситаси сифатида инсон ҳиссиётларини акс эттиради. Инсоннинг ҳиссиётини, воқеликни баҳолаш билан бевосита боғлиқ бўлган соҳаларни қамраб олади, инсон шахсиятининг психологик хусусиятлари, фаолиятнинг ҳиссий-ирода томонининг когнитив жараёнлари, шахснинг индивидуал типологик хусусиятларини ифода этади. Ушбу ва бошқа ҳолатлар ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг семантик гуруҳини аниқлаш учун асос бўлиб хизмат қилади, инсон туйғуси ва ҳиссиётларининг фразеологик семантик майдонларини ҳисобга олган ҳолда тавсифланади.

Қувонч, бахт концепти эмоциялар ичида фақат ижобий баҳо категориясига эга бўлиб, қувонч, шодлик, хурсандлик туйғуси, кайфият; шодлик, севинчни ифодалашга хосланган. Қувончнинг антонимлари *ғам, андуҳ, хафагарчилик, қайғу* лексемалари ва шундай маъноларни ифодалайдиган фразеологик бирликлар ҳисобланади. Психология тиббиётда қувонч эмоцияси шахснинг яшаш тарзига, ҳаёт фаолиятига, генетик ёшига ижобий таъсир этишини таъкидлайди. Бу каби ҳаётий ҳақиқат *кулги умрга умр қўшади; жаҳлдан кексаясан, кулгидан яшарасан* каби ўзбек тили турғун

бирикмаларида ўз ифодасини топганлиги ҳам қувонч, бахт концептли фразеологик бирликларни турли концептларда тавсифлаш зарурлигини кўрсатади.

“Қувонч” маъноли фразеологизмларнинг когнитив белгиларига кўра қўйидаги семантик моделлари фарқланади. Қувонч ҳолатини англатувчи тана аъзоларининг ҳолатини образли ифодалаш асосида: *боши кўкга етди; бошини кўкка етказмоқ – беҳад севиниш, қувонч билан боғлиқ вазиятни, ҳолатни ифодалайди. Варианти: боши осмонга етмоқ – бошини осмонга етказмоқ; Синоними: терисига сизмай кетмоқ, оғзи қулогйда; оғзи қулогига етди, оғзининг таноби қочди, қўйи мингга етди*⁸⁶ каби фразеологик бирликлар инсоннинг ниҳоятда хурсандлигини, инсоннинг қувончини образли тарзда ифодалайди. Варианти: *боши кўкда. Синоними: оғзи қулогйда, дўпписи осмонда.*

Бахти очилди – иборасида оила қуриб, ширин осойишта ҳаёт қуриш, қувониш оттенкаси, бахт семаси мавжуд. Қувонч, ҳаяжон ҳолатини ифодалаш инсон ички органлар ҳолатининг образ манзараси асосида ифодаланади: *юраги урди* – ҳаяжондан юрак уруши, тепиши тезлашмоқ, кучаймоқ; варианти: *юраги дуқурлаб урди, юраги дуқурлади, юраги увишди, юраги уюшди. Юраги чапак чалиб юборди –жўшмоқ, тўлиб тошиб ҳаяжонланмоқ, юраги қинидан чиқа ёзди; юраги қоқ ёрила ёзди; ичаги узилгудай бўлиб; кўкраги тоғдай кўтарилмоқ*⁸⁷. Қувонч ҳолатини англатувчи ментал хусусиятлар, этнофраземалар: *дўпписини осмонга отмоқ; Қувонч ҳолатини англатувчи зооним компонентли: қўйи мингга етмоқ; Қувонч ҳолатини киши юз кўриниши орқали англатувчи: тишининг оқини кўрсатмоқ; чехраси очилмоқ; чехраси ярқираб кетди; оғзининг таноби (боғичи) қочмоқ; кўзи ёнмоқ. Қувончни англатувчи вужуд ҳолати: қушдек енгил бўлмоқ; терисига сизмай кетмоқ, севинчи ичига сизмаслик. Қувонч ҳолатини англатувчи танадаги руҳий ҳолат: жон кирмоқ; ўзини қаерга*

⁸⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 160 б.

⁸⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 160 б.

қўйишни билмаслик ва бошқалар. Қувонч гуруҳига мансуб айрим фразеологик бирликлар диффузлик табиатига эга. Улар қувонч ва қўрқув, ғамни акс эттиради, масалан, *юраги қоқ ёрила ёзмоқ*. Кузатув элементли фразеологик бирликларда бошқа кишида қувонч ҳолатини уйғотиш мақсади бўлади. Қалб қувонч ҳисси макони тарзида контейнер функциясини бажаради. Контейнернинг тозалиги (*кўнглида зубор қолмаслик*), ёруғлиги (*кўнгли ёки қалби ёришмоқ*), банд бўлиши (*кўнгли тўлмоқ*) қувонч эмоциясини ифодалайди. Агар охириги ҳолатда юрак ва ўпка физиологик органларини контейнер сифатида кўрсак ва у банд бўлиш, тўлиш ҳолатида бўлса диққинафаслик ва ғамгинлик ҳолатларини акс эттиради: *юраги тўлмоқ; ўпкаси тўлмоқ; юраги тўлганнинг йиғиси кўп*.⁸⁸

Инсоннинг завқ, қувонч, бахт ва бошқа маънавий фазилатларини ифода этадиган фразеологик бирликлар ўзбек тилида муҳим ўрин тутди. Одамнинг ҳайрат, қувонч, бахтиёрлик туйғуларини ранг-баранг тарзда етказиш, шунингдек, қаҳрамонларни шахсий тавсифлаш, персонажлар нутқидаги ҳодисаларни баҳолаш учун ёзувчилар, кўпинча, фразеологик бирликлардан фойдаланадилар. Ҳозирги ўзбек тилида контекст муҳитисиз завқ, қувонч, бахт ҳиссиётларини ифодалайдиган бир қатор синонимик фразеологик бирликлар ҳам мавжуд. *Оғзи қулоғига етди* (сўзма-сўз айтганда, оғиз қулоқларга етиб бормоқ, оғизнинг кенг очилиши, натижада шодонликни ифодалаш образи асосига қурилган), бахтли инсон қиёфасини, унинг қувноқ, ҳиссий ҳолатини ифодалаш учун ишлатилади. *Раҳбар қабулидан нима учундир оғзи қулоғига етиб чиқди* (Асад Дилмурод. Кўчки). *Ўғил фарзанддан Мансурнинг оғзи қулоғига етиб қувониб юрди* (Т.Жўраев. Бозор дунё). *Имтиҳондан ўтиб паттани қўлга олганидан оғзи қулоғига етиб, ўзини қўярга жой тополмасди* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат).

Тилда қувонч, завқ-шавқни ифода этувчи фразеологик бирликларнинг синонимик қаторлари ва вариантлари мавжуд бўлади. Шу маънода концептли ўрганиш, албатта, уларнинг синонимлари ва вариантларини

⁸⁸ Рахматуллаев Ш.Кўрсатилган луғат. – Т., 1992. – 125 б.

ўрганишни тақозо этади. Синонимларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш фразеологик бирликларнинг ҳиссий эмоционал-экспрессив маънолари ва имкониятларини очиқ беришга имкон беради.

Қувонч эмоционал-экспрессив ҳолатни ифодаловчи қаторда таркибий жиҳатдан бир-биридан фарқ қиладиган, аммо синонимик бўлган фразеологик бирликлар ва уларнинг вариантлари бирлаштирилган:

Қувонч концепти *оғзи қулоғига етди – оғзининг таноби қочмоқ – лабининг таноби қочмоқ, боши осмонга етмоқ – боши кўкка етмоқ, терисига сизмай кетди – танига сизмай кетди, кўнгли кўтарилмоқ, кўнгли тоғдай кўтарилмоқ, қувончи ичига сизмайди – севинчи ичига сизмайди – қувончи оламга сизмайди, дўпписини осмонга отмоқ – дўпписини осмонга иргитмоқ – дўпписини осмонга ташламоқ*⁸⁹ ва бошқалар.

Кўринадики, ҳар бир фразеологик бирликнинг бир нечта варианты мавжуд. Масалан, *оғзи қулоғига етди* фразеологик бирлик нутқда эллиптик шаклда (*оғзи қулоғида*) ҳам, грамматик ўзгаришлар билан ҳам ишлатилиши мумкин бўлган бир неча грамматик вариантларга эга (оғз/им / қулоғ/им/да) Мисоллар: *Бемалол етамиз хавотир бўлма, – деди оғзи қулоғида бўлган шериги.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик) *Бу нарса менга жуда ёқиб тушди, оғзим қулоғимда.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

Оғзининг таноби қочмоқ фразеологик бирлиги бахтли одамнинг ҳиссий ҳолатини ифодалаш учун ишлатилади. Нутқда у турли грамматик вариантларда учрайди: *Кўшинининг келини ўғил туғибди. Бир жойда туролмайди. Оғзининг таноби қочган.* (Асад Дилмурод. Кўчки) *Оғзининг таноби қочиб, кулиб юборди, бу ёгини айтолмади Юсуф.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

Шахснинг қувончли ҳолатини ифодалаш учун *лабининг таноби қочмоқ* фразеологик бирлигидан фойдаланилади. Бу *оғзининг таноби қочди* фразеологик бирлигининг лексик вариантыдир. Бундай ҳолда оғиз компоненти лаб билан алмаштирилади. *Оғиз ва лаб* сўзлари, албатта,

⁸⁹ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 227 б.

синонимлар эмас, аммо вазифалари билан жуда ўхшаш: иккаласи ҳам инсон танасининг қисмини ташкил этади, иккаласи ҳам маълум даражада ўхшаш мақсадларни бажаради. Луғавий компонентни алмаштиришда уларнинг семантикасига таъсир этмайди, аммо тасвирланган вазиятни янада аниқ ифодалаш учун имконият яратилади. *Унинг кўзларида йигит шўхлиги жилваланиб, лабларининг таноби қочди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл)

Боши осмонга етмоқ фразеологик бирлигининг *боши кўкка етмоқ* варианты ишлатилади. Бизнингча, бу ҳолатда доминант фразеологик birlik *боши осмонга етмоқ* ҳисобланади. Синонимлар ва уларнинг вариантлари тилда сўзловчилар томонидан, асосан, такрорнинг олдини олиш ва эмоционал экспрессив имкониятларни ҳисобга олган ҳолда маънони кучайтириш учун ишлатилади.

Худди шу нарса *терисига сизмай кетмоқ ва танига сизмай кетмоқ* фразеологик birlikлари билан ҳам содир бўлади, бунда тер (тери) лексик компоненти *тан - танага* алмаштирилади.

Қувончидан терисига сизмай кетган эди. Меҳрибонлигидан, терисига сизмай яйраб кетди. (Ҳамид Элхон. Майнагул) *Садаф терисига сизмай югуриб бориб, онахоннинг қўлтигига кириб, ҳовлига бошлаб келди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил).

Таҳлилга тортилган фразеологик birlikлар ҳиссий хусусиятга эга, яъни улар контекстан ташқарида ҳам эмоционал ва экспрессив маънога эга. Нутқда улар номинатив маънолардан ташқари, инсоннинг ҳиссий ҳолатини, нутқ мавзусига муносабатини ифодалайди. Бундай фразеологик birlikлар ўзига хос ҳиссий ва баҳоловчи маъно касб этади.

Ҳис-туйғуларни эмоционал-экспрессив ифода этадиган фразеологик birlikлар метафоризация, таққослаш, фразеологик birlikларнинг алоҳида таркибий қисмлари ёки умуман таркибий қисмларнинг комбинацияси асосида яратилади. Нутқдаги бундай фразеологик birlikлар стилистик мақсадларда, айниқса, эмоционал-экспрессив маъно қирраларини ифодалаш учун ишлатилади. Масалан, *юраги кенг, кўнгли тоғдай кўтарилди, кўкраги*

тогдай кўтарилди фразеологик бирликлари мажозий асосни ҳисобга олган ҳолда шаклланган. Инсоннинг қувончи қайғу билан таққосланади, бу қувонч ҳисси маъноларнинг эмоционал-экспрессив кирраларини ифодалашга хизмат қилади. *Кўкрагим тогдай кўтарилди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл) *Дўстлари ҳол сўрашганидан унинг кўнгли тоғдек кўтарилар эди.* (М.Махмудов. Оқ гул) *Чўккан кўнглини тоғдек кўтариб чиқиб кетди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) каби бадий асарлардан олинган тил материаллари қувонч, бахт концептли семантик майдонларни юзага келтиради.

Ўзбек тилида фразеологизмлар турли хил туйғуларни ифодалашга ёрдам беради, коида тарикасида фақат контекст шароитида амалга оширилади. Фразеологик бирликлар, масалан, *юраги ёрилди, юраги қоқ ёрила ёзди, кўкрак қинидан чиқай-чиқай дер* кабилар контекстга қараб *қувонч, завқ* маъносини шу билан бирга кўрқув, даҳшат концептли семантик майдонни ҳам ҳосил қилиши мумкин. Шунинг учун семантик майдонларни ажратиб кўрсатишда бундай фразеологик бирликларни ифодалаш мақсадида тил элементлари, аниқловчи сўзлар бўлиши мумкин. Контекстда бундай фразеологик бирликларга *қувончидан, севинганидан* аниқловчи сўзлари ҳам кўшилади. *Сизни кўриб севинганимдан юрагим қоқ ёрила ёзди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Севинганидан юраги ёриларди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл) *Қувончидан кўкрак қинидан чиқай-чиқай дер эди.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик) каби матнлар фикримизнинг далилидир. Ушбу матнларда фразеологик бирликлар деярли бир хил даражадаги эмоционал-экспрессив маънога эга, аммо охирги икки фразеологик бирлик ҳис-туйғу ва қувонч ҳисларини кўпроқ образли равишда ифодалайди.

Қувонч ҳис-туйғуларини ифодаловчи *севинчи ичига сизмайди* фразеологик бирлигининг *қувончи оламга сизмайди* варианты мавжуд. Биринчи версияда *қувонч* лексик компоненти *севинч* сўзи билан алмаштирилган. Фразеологик бирликларнинг бу вариантлари ҳиссий ва экспрессив маъноларда фарқ қилади. *Севинчи ичига сизмай уйига қайтган келинчак табибнинг маслаҳатларини бекаму кўст бажара бошлади, ҳар куни*

қайнонаси яхши кўрган таомларни шириндан-ширин қилиб пиширарди ва унинг косасига озгина дори қўшиб қўярди. (Р.Жўрақулова. Қайнона ва келин хикояси ёхуд заҳар севгига айланди) Ота-онасининг қувончи оламга сизмайди. (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги)

Мисоллардан кўришиб турибдики, юқорида тилга олинган ибораларнинг аксарияти, лексик ва грамматик хусусиятларига кўра, феъл туркумига мансуб. Шунини таъкидлаш керакки, аксарият ҳолларда феъл иборалар одамларнинг ҳиссий муносабатларини тавсифловчи шахснинг ҳаракати ва руҳий ҳолатини белгилаш учун ишлатилади. Бундай семантик қирраларни ифода этиш учун фразеологик бирликлар тилда кенг тарқалади, чунки инсоннинг ҳаракати ва ҳолати, муносабатларига маълум бир ҳаракат ёки ҳолат номини эмас, балки унинг баҳосини ҳам ўз ичига оладиган образли, экспрессив ва эмоционал белги керак. Ҳайрат, қувонч ифода этадиган ҳиссий-тартибларнинг фразеологик-семантик майдони ҳар бир фразеологик бирликнинг семантик таркибидаги ҳиссий-тартибни, образни ўз ичига олади ва улуғворликни таъминлайди.

Кузатишлар шунини кўрсатдики, ҳаяжонланиш, завқланиш, қувонч ифода этадиган ҳиссий-экспрессив фразеологик бирликларнинг компонентлари инсон танасининг қисмларини номловчи асосий сўзларга таянади. Масалан, оғиз: *оғзининг таноби қочди, оғзи очилиб қолди, оғзининг суви қочди*; бош: *боши осмонга етди, боши кўкка етди*; тери: *терисига сизмай кетди*; лаб: *лаблари ип чивирди*; кўкрак: *кўкраги тоғдай кўтарилди*; юрак: *юраги тоғ, юраги тоғдай кўтарилди* ва бошқалар. Ушбу семантик майдон фразеологизмлари нутқда трансформацияланган шаклда ишлатилади. Трансформация жараёнида компонентларни алмаштириш, сўзларни фразеологик бирликлар таркибига қўшиш, эллиптик шаклланиш ва ҳоказо ҳолатлар мавжуд. Қувонч ёки ҳайрат туйғусини кўрсатишга хизмат қиладиган фразеологик бирликларнинг семантик майдони ўзининг турли образли ифодалари билан ажралиб туради.

2.2.2. Ҳайратланиш эмоционал концептли фразео-семантик модел

Ҳозирги ўзбек тилида турли хил ҳайратни ифодаловчи фразеологик бирликлар кенг қўлланади. Улар инсоннинг ҳолатини, кутилмаган ғайриоддий ҳодисага муносабатини ёки ҳиссий ҳолати ва ҳаракатларини баҳолашни, шунингдек, баъзи ҳолларда ҳодисанинг ўзини баҳолашни назарда тутди.

Бундай фразеологик-семантик майдон таркибига *оғзи очилиб қолмоқ*, *ёқасини ушламоқ*, *оёғи остидан чиқиб қолмоқ*, *ўзини қўярга жой тополмаслик*, *ҳайратда қолмоқ*, *тарвузи қўлтиғидан тушмоқ*, *ҳан-манг бўлиб қолмоқ* ва бошқа ҳайратланишни ифодаловчи фразеологик бирликлар киради.

Мисоллардан кўришиб турибдики, ажабланиш, саросимага тушиш, ҳайратланишни ифодаловчи фразеологик бирликлар тузилиш ва грамматик хусусиятларига кўра феъл фразеологизмлардир. Бундай турғун иборалар грамматик тузилишининг ўзига хос хусусияти уларда феъл –асосий сўзнинг мавжудлигидир. Ушбу феъл бутун фраземанинг грамматик маркази вазифасини бажаради, фразеологик бирликлар бир бутун ҳолда ҳаракатни, ҳолатни ва феълга хос бўлган одамнинг ҳиссий ҳолатини англатадиган семантик функцияни бажаради. Гапда бундай фразеологик бирликлар, одатда, предикат сифатида ишлатилади.

Оғзи очилиб олмоқ фразеологизми ҳайратга тушган одамнинг ҳиссий ҳолатини образли равишда ифодалайди, гўзалликка қойил қолиш, фавқулодда эпчиллик ва ҳ.к.ларни ифода этишда актуализатор родини ўйнайди. Коннотация бошқа маънолар орасида алоҳида ўрин эгаллайди, яъни фразеологик бирликлар коннотациянинг белгили ифодасидир. Маъноларнинг коннотатив томони фразеологик бирликларнинг имкониятларини белгилайди. Тилшунослар коннотацияни сўзнинг денотатив таркибига қўшилган услубий маъно, қўшимча маъно деб таърифлайдилар.

Таҳлилга тортилган фразеологик материаллар ушбу фикрнинг тўғрилигига гувоҳлик беради. Коннотация, одатда, эмоционаллик,

экспрессивлик, баҳолаш, услубий буюқдорликни ўз ичига олади. Бу коннотациянинг тўртта таркибий қисми турли комбинацияларда биргаликда ҳаракат қилиши мумкин. Масалан, *хайратда қолмоқ, хайратдан қотиб қолмоқ* каби фразеологик бирликлар кучли хайратни билдиради. Фразеологик бирликларнинг семантик таркиби, мазмуни, биринчи навбатда, инсоннинг ҳиссиётлари, кайфиятлари, кечинмалари, шунингдек, объектга берилган ҳиссий баҳода ифодаланади, шахснинг объектга бўлган субъектив-объектив муносабатида намоён бўлади; фразеологизмнинг маълум бир функционал услубга алоқадорлигини ифода этади.

Фразеологик бирликлар учун *хайратда қолмоқ, хайратдан қотиб қолмоқ*, “хайрон қолиш” маъноси фразеологик маъно субъектив-мантикий компоненти, эмоционал-экспрессив маъно коннотатив қисмдир. Шунингдек таъкидлаш керакки, ушбу фразеологик бирликларда компонентнинг улуши аҳамиятсиз. Баъзан бу фразеологик бирликларнинг эмоционал ва экспрессив маънолари градация билан кучаяди: *хайратда қолмоқ, хайратдан қотиб қолмоқ. У менинг устимдаги юкларни кўриб хайрон қолди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) *Пирманни, болаларни хайратда қолдирган нарса Абдуллонинг чакқонлиги эди.* (Ҳамид Элхон. Майнагул) *Пастга энгашиб, қояга ёпишиб ётган Султонга кўзи тушиб хайратдан қотиб қолди, сўнг хўнграб йиглаб юборди.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик) Баъзи ҳолларда фразеологик мантик хайрат, завқ маъносини ифода этиши мумкин.

Тарвуз(и) қўлтиг(и)дан тушмоқ фразеологизми –икки маънони ифода қилади: а) ажабланиш, хайратда қолиш б) қайғу. Кўп ҳолларда фразеологик бирликнинг маъноси контекстда аниқланади. Ушбу фразеологик бирлик инсоннинг образли, ҳиссий ҳолатининг акс этиши билан тавсифланади: *Одил ака тарвузи қўлтигидан тушган кишидай ҳанг-манг бўлиб қолди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Чор-ночор қолган Мансур дўстининг турар адреси ва янги фамилиясини олиб, тарвузи қўлтигидан тушиб чиқди.* (Т.Жўраев.Бозор дунё)

Инсоннинг кучли таажжуб ва ҳайратланиш даражаси ёқасини ушламоқ фразеологизми билан ифодаланади: *Ёпирай, ёқасини ушлади Шамси, бундан чиқиш каттакон можарога айланиб кетарканда, а?* (Асад Дилмурод. Кўчки) Ушбу фразеологик бирлик қандайдир кутилмаган, ғайриоддий ҳодисадан ҳайратга тушиб, ёқасини ушлаган кишининг ҳолатини акс эттиради. Нутқда ушбу фразеологик бирлик турли грамматик ўзгаришларда қўлланади: *Кейин шундай акробатик ўйинларга тушиб кетдики, биз ёқа ушлаб қолдик.* (М.Маҳмудов. Оқ гул) *Аммо айна ҳақиқат эканини бир лаҳзагина кўз олдига келтириб, ёқасини ушлаб қолди.* (З.Қуролбой қизи. Аёл) *Бугунги янгилик ҳамманинг ёқасини ушлатиб қўйган эди.* (Ҳамид Элхон. Майнагул)

Экспрессивликсиз ҳеч қандай эмоционаллик бўлмайти ва уларни фарқлаш деярли мумкин эмас. Образлилик ва эмоционаллик ҳам экспрессивликни яратади. Масалан, ўз кўзларига ишонмаслик фразеологик бирлиги одамнинг ҳайратини образли тарзда интенсиф равишда очиб беради: *Бу ҳаммаси Башоратга тушдек туюларди, у ўз кўзларига ишонмас эди.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик) *Оёқ остидан чиқиб қолмоқ* фразеологизми ҳолатни, одамнинг кутилмаган ҳодисаларга муносабатини тавсифлайди: *Кутилмаганда оёқ остидан чиқиб қолган бу марранинг боисини зимдан кутиб туриб англашига қарор қилди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Етти ухлаб тушига кирмаслик фразеологик бирлиги ҳайратланиш, олдиндан айтиб бўлмайдиган маъноларни ифодалайди, акс эттирилган маънони тасвирий, интенсиф тавсифлайди. Масалан, *Аммо у ердан Давроннинг етти ухлаб тушига кирмаган нотаниш бир жувон чиқди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) Нутқда баъзан фразеологик бирликка “ҳам” компонентини қўшиш ҳолати ҳам учраб туради, бу унинг маъносини кучайтиради: *Халқ бундай мактабни етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди.* (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги)

Энсаси қотмоқ фразеологик бирлиги ёқтирмаслик, норозилик туйғусини очиб беради: *Назокат суҳбат нимадан бошланганини билмаса ҳам, бу гапдан энсаси қотди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл) *Йигит ажабланиб елка қисди.*

Унинг бу ҳаракатидан, қийиқ кўзларидаги, этсиз юзидаги ифодадан энсаси қотганини уқиш мумкин. (М.Маҳмудов. Оқ гул)

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ушбу фразеологик бирликларнинг эмоционал-экспрессив имконияти уларнинг умумий баҳолаш имкониятларидан юқори. Улар номинатив маъно билан бир қаторда коннотатив маънога ҳам эга. Номинатив ва коннотатив маънолар бир-бирисиз мавжуд бўлолмайди, чунки коннотация субъект мазмунидан ташқарида яратилмайди.

Шундай қилиб, шахснинг (одамнинг) ҳиссий ҳолатини ифода этувчи фразеологик бирликлар, денотатив маъно билан бир қаторда, ўзларининг семантик таркибида коннотатив маънони ҳам ўз ичига олади. Фразеологик бирлик маъносининг коннотатив томони –бу унинг ҳиссий ҳолатини образли равишда ифодалашга ҳисса қўшадиган ҳиссий-экспрессив, баҳоловчи хусусиятлардир.

2.2.3. Хавотир, ҳаяжон эмоционал концептли фразео-семантик модел

Инсоннинг хавотирли ҳолатини акс эттирувчи фразеологик бирликлар: *ўтиргани жой тополмаслик (ўзи учун жой тополмайди), ўзини қўйгани жой тополмаслик – жизганаги чиқмоқ, кўнгли гаши (нотинч), юраги гаши (безовта), кўнгли хира (нотинч кўнглининг бир чеккаси гаши (нотинч), юрагини тирнамоқ (ҳаяжон, хавотир, азоб), кўзи тўрт бўлмоқ (безовта кутиши), ичи гаши (ҳаяжон, безовталиқ), юрагига гулгула тушмоқ, юрагига гулгула солмоқ (ичкиликбозлик, ҳаяжон), юраги така-пука (хавотир, қўрқув), юраги қушдай типирчиламоқ (қўрқинчли, титроқ ҳаяжон), оёғи куйган товўқдай (кучли хавотир), тоқати тоқ бўлмоқ (ҳаддан ташқари ҳаяжон) ва бошқалар⁹⁰.*

Бундай фразеологик бирликлар ҳаяжоннинг предмет-мантикий маъносини ифода этади, шу билан бирга коннотатив маъноларни ҳам ифодалайди. Номинант маънога ҳамроҳ бўлган образлилик, эмоционаллик

⁹⁰ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 228 б.

коннотатив маъноларни, субъектив-объектив муносабатларни ҳам ифода этади.

Ўтиргани жой тополмаслик фразеологизми сўзлашув ва кундалик характердаги нотинч одамнинг ҳиссий ҳолатини ифодалайди. Масалан: *Ўтиргани жой тополмай жизганаги чиқиб юрганида манави каллакесар пайдо бўлиб қолди.* (Асад Дилмурод. Кўчки) Ушбу мисолда *ўтиргани жой тополмаслик* фразеологизмидан фойдаланиш билан фикр ифодаси кучайтирилган бўлиб, ҳаяжон, ҳавотир туйғуси биринчи даражага чиққан. Бундай фразеологик бирликлар бир-бирини тўлдиради, баён маъносини ҳиссий жиҳатдан кучайтиради, одамнинг ҳолатини образли равишда тавсифлайди. Ушбу ҳодиса стилистик жиҳати билан ҳам қизик: *ўтиргани жой тополмай, жизганаги чиқиб.* Маълумки, кўплаб фразеологик бирликлар объект, нарса, одам танаси қисмларини ҳайвонлар билан қиёслаш асосида шаклланади. *Оёғи куйган товукдай* фразеологизми (оёқларини куйдирадиган товук сингари) оғриқдан тасодифий шошилиб келаётган товук билан одамни образли таққослаш асосида шаклланган. Қуйидаги мисолларда кучли ташвиш ҳиссини бошдан кечираётган одам ҳаракатлари турлича етказилади: *Омонгулнинг кўз олди қоронгулашиб, оёғи куйган товукдек ҳолатига тушиб қолди.* (М.Маҳмудов.Оқ гул) *Сўрадию яна беш баттар бўлиб, оёғи куйган товукдек зир югуриб қол.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Шундан сўнг ўзи ҳам оёғи куйган товукдек типирчилаб, юз ёққа югураверди.* (Р.Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд заҳар севгига айланди)

Юраги така-пука бўлди (юрак сакради) фразеологизми мажозий ва ҳиссий жиҳатдан кўрқув, ҳаяжонни ифодалайди: *–Оббо, бир балони бошламаса яхши эди, – деб юрагим така-пука бўла бошлади.* (Асад Дилмурод. Кўчки) Нутқда бу фразеологик бирлик эллиптик шаклда бўлмоқ феълисиз ҳам ишлатилиши мумкин. Масалан: *юраги така-пука.* Бу билан фразеологик бирлик семантикаси сезиларли даражада ўзгармайди: *Бир вақт дарича очилди, юрагим така-пука икки кўзим эшикда.* (З.Қуролбой қизи. Аёл)

Юраги қинидан чиқаёзди фразеологик бирлигининг семантик маъноси инсоннинг ҳиссий ҳолатини, кучли ҳаяжонини ифода этади: *Уйда ўтириш қаёқда дейсан, юрагим қинидан чиқиб кетай дейди.* (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги) *Қизнинг паранжисини кўриши билан йигитнинг юраги қинидан чиқаёзди.* (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги) Биринчи мисолда соғинч, иккинчисида кучли ҳаяжон ифода этилган. *Юраги қушдай типирчиламоқ, кўзи тўрт бўлмоқ, тоқати тоқ* фразеологизмлари ҳам ҳаяжон, хавотир ва кутиш ҳиссини билдиради: *Нозиманинг тирик юраги типирчилай бошлади.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) *Ҳалима аянинг тоқати тоқ, Юсуфнинг йўлига кўзи тўрт эди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

Шундай қилиб, фразеологик бирликлар персонажларнинг эмоционал ҳолатини ифодалайди, айти пайтда нутқда образли восита бўлиб, экспрессив вазифа бажаради.

2.2.4. Қўрқув эмоционал концептли фразео-семантик модел

Қўрқув эмоционал концептининг синонимик қаторини “ваҳима”, “дахшат”, “ваҳшат” сўзлари ташкил этади. Қўрқув маъносини англатувчи фразеологик бирликлар қуйидаги семантик моделларга ажратилди: қўрқувни англатувчи тана аъзолари ҳолати ифодаси: *юрагини олиб қўймоқ, юраги чиқиб кетди, юраги орқага тортиб кетди, юрагини ёрмоқ, юрагини ҳовучлаб* ва ҳ.к. Қўрқувни англатувчи тана аъзолари фаолияти ҳолати: *нафаси ичига тушиб кетди; юраги пўкиллаб урмоқ; юраги така-пука; юраги шув этиб кетмоқ* ва ҳ.к. Қўрқувни англатувчи юз ифодаси: *қути ўчмоқ, юзи докадек оқариб кетди, ранги қув ўчди* ва ҳ.к. Қўрқувни англатувчи тана аъзолари ҳолати: *тили танглайига ёпишиб қолмоқ; тили айланмай қолмоқ, кесак бўлиб қолмоқ, кўнгли муз бўлиб кетмоқ, совуқ тер босмоқ* ва ҳ.к. Шунингдек, бошқа ҳолатлар: *лабига учуқ тошмоқ; қора терга тушмоқ, эси чиқиб кетмоқ, қўрққанга қўш кўринар, ичи ўтиб кетмоқ* ва ҳ.к. Масалан: *Омонгулнинг нафаси ичига тушиб кетди.* (М.Маҳмудов. Оқ гул.) *Ҳамширанинг ранги қув ўчиб, тили айланмай қолди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл.)

Кўрқув субъектив ҳолат бўлиб, образлилик, эмоционал-экспрессивлик, коннотативликни қамраб олади. *Товонигача музламоқ, нафаси ичига тушиб кетмоқ, ранги қув учмоқ, ўтакаси ёрилмоқ*⁹¹ каби фразеологик бирликлар инсоннинг эмоционал ҳолатини гиперболик тарзда акс эттиради.

Ботирлик ва мазмун даражасига кўра унга энг яқин сўзлар “қўрқоқлик”нинг зидлари бўлади. Ўзбек халқ мақолларида кўрқоқ киши куйён, сичқон, қарға, чумчуқ образлари орқали тасвирланади. Келтирилган семантик моделлардан қуйидаги хулосага келиш мумкин: кўрқув эмоциясининг физиологик намоён бўлиши инсон томонидан назорат қилинмайди; фразеологик бирликларнинг образли асоси физиологик ҳис қилиш, мимика, имо-ишора каби ҳаракатларда акс этади. Семантик гуруҳлар ўзида *юрақ, оёқ, тил, юз, сув* ва ҳоказо конкрет предметларни бириктирган. Мавҳум предметлар фаолияти таъсири инсон танасидаги муайян макон ва ходисаларда воқе бўлади, ушбу жараёнларни тил ёрдамида тасвирлаш орқали мавҳум предметлар идиоматик номга эга бўлади. Ушбу фразеологизмлар кўрқув, даҳшатни бошдан кечираётган одамнинг ҳиссий ҳолатини тавсифлайди. Фразеологик бирликларнинг кўрқув туйғуларини ифода этиши учун уларнинг семантикаси экспрессивлик ва эмоционаллик элементлари билан бойитилган. Бундай фразеологизмлар аксарият ҳолларда ғазаб ҳиссини билдиради. Масалан, *юраги чиқиб кетди* кўрқув ҳиссиётини ифодалайди: *Мен бўлсам отни сўяр эканми деб, худди юрагим чиқиб кета ёзди* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик). *Юраги орқасига тортиб кетди* фразеологизми ҳам кучли кўрқув ҳиссини ифодалайди: *Кўчадан иккови ҳам хомуш қайтганини кўриб, юрагим орқамга тортиб кетди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) *Кимсасиз тутзорда оёқ-қўли боғланганича қолишини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Солижоннинг юраги орқасига тортиб эти увишиб кетди.* (Асад Дилмурод. Кўчки)

Мисоллардан кўриниб турибдики, ўзбек тилидаги образли фразеологик бирликлар инсоннинг турли эмоционал ҳолатларини ифодалашда кенг

⁹¹ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 198 б.

қўлланилади. Ҳиссиётларни ифода этган фразеологик бирликлар турли услубий мақсадларда қўлланилади. Мажозий метафора, метонимия, персонификация, гипербола, таққослаш, эвфемизм асосида қурилган фразеологик бирликларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ушбу фразеологик бирликлар эмоционал кўрқув туйғусини ифодалайди.

Бадий асарлар тилида *қотиб қолмоқ* образли фразеологик бирлиги хайрат, кўрқув туйғусини ифодалайди: – *Севган йигити! Наҳотки! – Ҳамшира турган ерида қотиб қолди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил)

Эсхонаси ёрилмоқ фразеологизми кўрқув ҳиссиётини ифодалайди: *Пирманнинг эсхонаси ёрилиб ҳанг-манг бўлиб қолди.* (Ҳамид Элхон. Майнагул)

Лабига учуқ тошмоқ фразеологизми ҳам кўрқув ҳиссини мажозий асосда ифодалайди. Шу билан бирга ушбу фразеологик бирликнинг семантик таркибида комик эффект элементи ҳам мавжудлигини таъкидлаш лозимки, бу ушбу фразеологик бирликдан функционал ва стилистик мақсадларда кенг фойдаланишга имкон беради: *Энди бу усулдан гапирсанг, эшитганинг лабига учуқ тошади.* (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги) Кўрқув ҳиссини ифода этиш, кўрқув инсоннинг салбий ҳиссий ҳолатини атайин бўрттириб кўрсатиш учун гиперболанинг образли асосига эга бўлган фразеологик бирликлардан фойдаланилади. Шундай қилиб, *товонигача музламоқ, нафаси ичига тушиб кетмоқ, ранги қув ўчмоқ, ўтакаси ёрилмоқ* каби фразеологик бирликлар инсоннинг ҳодисаларини ёки ҳолатини гиперболик тарзда акс эттиради: *У шундай нарсаларни айтиб бердики, гуноҳ қилиб қўйганимни пайқаб, товонимгача музлаб кетди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) *Лекин бу мажруҳликнинг нима эканини ўз кўзи билан кўргандан кейин нафаси ичига тушиб кетди* (Р.Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд заҳар севгига айланди). *Бу кутилмаган жавобдан Содиқнинг нафаси ичига тушиб кетди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Йигит бечоранинг ранги қув ўчиб кетган, лаблари пир-пир учади.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл) *Супада ётган Райҳон холанинг ўтакаси ёрилиб, ўрни устида ўтириб қолди, дағ-дағ титрай*

бошлади. (Б.Бунёд. Опа-сингил. *Мансурнинг ўтакаси ёрилди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) Юқорида келтирилган фразеологик бирликларнинг семантик тузилиши сўзловчининг мулоқот жараёнида нутқ мавзусига нисбатан ҳиссиётини акс эттириш муносабатини ифода этади ҳамда мулоқот жараёнига эмоционал буюқдорлик бағишлайди. Ўзбек тилидаги кўплаб фразеологик бирликларда катъий бириктирилган эмоционал буюқдорлик мавжудлиги уларнинг ёрқин услубий восита сифатида қўлланилишига имкон беради. Улар объект ёки ҳодисанинг турли хил инсоний ҳис-туйғулари, хусусиятлари ва фазилатларини образли, эмоционал-экспрессив ифодалашнинг лингвистик воситаларидир. Фразеологик бирликлар янги нарса-ҳодисани эмас, балки тилда аллақачон номланган нарса, ҳодисаларни образли-эмоционал номлайди, тасвирлайди. Ўзбек тилида таққослаш маъносини ифодаловчи баъзи бирикмалар кўрқув маъносини ҳам англатиши мумкин.

Феъл фразеологизмлар кўрқув модели фразео-семантик майдонни яратади. Фразеологизмлар тилнинг бошқа бирликларидан ўзининг баҳолаш семантикаси, хусусияти, шахснинг ҳиссий ҳолатини ифодалаш билан ажралиб туради. Феълли фразеологик бирликларнинг яна бир жиҳати – инсоннинг кўрқув, даҳшат туйғусини эмоционал тарзда ифодалаш хусусиятидир.

2.2.5. Масхара, нафратланиш эмоционал концептли фразео-семантик модел

Ҳозирги ўзбек тилида шундай антропоцентрик фразеологик бирликлар мавжудки, улар сўзловчининг суҳбатдошга ёки бошқа нутқ объектига нисбатан масхара, менсимаслик муносабатини билдириш учун ишлатилади. Ёзувчилар ўз қаҳрамонларининг ҳиссий кайфиятини тавсифлашда бундай фразеологик бирликлардан моҳирона фойдаланадилар. Худди шу фразеологик бирликлар ўз семантикасида у ёки бу кишига эмоционал баҳо бериб, инсоннинг салбий характерини тавсифлайди. *Тирноққа олмаслик* (бир

тийинга ҳам арзимади) фразеологизми ўзбек тилида одамга нисбатан салбий муносабатни билдириш учун ишлатилади. Ушбу фразеологик бирлик одамнинг ўзига хос хусусиятларидан ташқари шахснинг эмоционал-ҳиссий баҳосини ҳам ифодалайди: *Омонгул уни Бектемирнинг тирноғига олмаслигини билса-да, бари бир рашик қилишдан ўзини тиёлмади.* (М.Маҳмудов.Оқ гул)

Бирор кишига нисбатан нафрат муносабатини *иззати-нафсига тегмоқ* фразеологик бирлиги ифода этади. Масалан: *Бу гап Юсуфнинг иззат-нафсига тегди-да, биров ёқасидан бўғиб ичкарига судрагандай зўрға остона ҳатлади.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Мансурнинг бояғи... сен ҳам Самадга қўшилиб дегани иззат-нафсига теккан.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) Инсоннинг бошқа одамга нисбатан кескин хурматсизлик, менсимаслик муносабати *юзингда кўзинг бор демай* фразеологик бирлиги ёрдамида ифодаланади. Масалан: *Юзингда кўзинг борми демасдан, қўл силтаб гапиришингиз яхшимас.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) Шу нуқтаи назардан *юзингда кўзинг борми демасдан* фразеологик бирлиги одамнинг салбий ҳаракат хусусиятларини акс эттиради. Фразеологик бирликлар ҳодиса, ҳаракатларни образли ифодалайди, бунда инсон ҳаракатининг эмоционал-ҳиссий характеристикаси ўз аксини топади. Маънони кучайтириш мақсадида фразеологик бирликларнинг турли формал имкониятидан фойдаланиш мумкин. *Қўл силтамоқ* фразеологизми тўғри ва мажозий маъноларда ишлатилиши мумкин. Мажозий маънода фразеологик маънога эга, яъни одамга нисбатан нафрат муносабати маъносини ифодалайди: – *Бошимни қотирмасанг-чи ука, – Мавлонбек ҳафсаласизлик билан қўл силтади.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик) *Бироқ одамлар бечорага қайрилиб қарамайди, унинг гапига пашиша қўригандек қўл силтайди.* (Х.Хушвақов. Каттакўрғон тонги)

Ўзбек тилида *майна қилмоқ* фразеологик бирлиги, кўпинча, масхара қилиш учун ишлатилади. *Майна қилмоқ* фразеологик бирлиги сўзловчининг бошқа шахсга нисбатан мазах, масхара муносабатини билдиради: *Эрталабки*

ташвишларимни қаранг-у, хоҳиш-истагимни қаранг, поччам эшитса роса майна қилиб кулади-да. (Б.Бунёд. Опа-сингил) – *Мана, аризам, – деди у – фақат бу сен айтганингдек ёзилган эмас. Ўйлама, мени майна қилолмайсанлар.* (Ҳамид Элхон. Майнагул) *Танаффусда Мастура уни роса майна қилди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) – *Майли, мазах қилаверинг, она дейсизми, хола дейсизми... Сизларга майна бўлиб қолибмиз... – аразлаган бўлди Наргиза.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Оёқ ости қилмоқ (оёқ остига олиш билан боғлиқ ҳаракатнинг образи) феъл фразеологик бирлиги ҳам одамга нисбатан нафрат билан муносабатда бўлиш эмоционал ҳолатини ифода этади. *Йўл солиш савоб, аммо нечун у одам боласининг хотирасини оёқ ости қилиб, ризқ-рўзимизни босиб ўтиши керак?!* (Асад Дилмурод. Кўчки) Оғзаки нутқда масхара қилувчи, нафратланувчи муносабатни ифода этувчи “*кўзим учиб турибдим*” фразеологик бирлигининг семантик таркибида ўткир нафрат ифодаси кўйидаги контекстда кучаяди: *Ҳаммани қўйиб, сизнинг ўзлингизга тегаман деб кўзи учиб турибдим?!* (Р.Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд захар севгига айланди) Масхара қилиш учун ушбу фразеологик birlik кўйидаги мисолларда ишлатилган: *Одил ака: “Солижонга кўзинг учаётган бўлса, Бухорода кўрсатиб қўяман, – деди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Ҳа, бу ортиқча ташвишга кўзимиз учиб тургандай! - деди Каниза.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Бундан ташқари, ўзбек тилида масхара қилиш, бепарволик, нафратланиш туйғусини ифодалаш учун бошқа фразеологик birlikларни ҳам ажратиш мумкин. Масалан, *тилини кўрсатмоқ* (тилни кўрсатиш) кўчма маънода ишлатилганда, масхара қилиш, нафратланиш маъносининг эмоционал-экспрессив концентрациясини ифодалашга хизмат қилади: *Қалай бўларкин? – у Садафга гоҳ тилини кўрсатиб, гоҳ қўлларини қулоққа ўхшатиб саланглатганича узоқ иргишлади.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) Бундай фразеологик birlikларнинг эмоционаллик даражаси контекстда амалга ошади.

Ўзбек тилидаги бир қатор фразеологик бирликлар одамга нисбатан танбех, ҳурматсизлик муносабатини ифода этишга хизмат қилади, масалан, *юзига солмоқ* ибораси ҳурматсизликни билдиради: *Дадам рўпара бўлиши билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди, икки гапнинг бирида келгинди "ит" деб – қизидан эшитган гапларини дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди.* (М.Маҳмудов.Оқ гул) Яна баъзи бир мисоллар: *Юзига оёқ тирамоқ* (сўзма-сўз айтганда, оёқларини юзига босиш) бировга нисбатан ҳурматсизликнинг энг юқори шаклини билдиради: *Мен енгилтак ҳислар кетидан эргашиб, сиздек одамнинг юзига оёқ тирадим, изтиробга солдим.* (М.Маҳмудов.Оқ гул) *Ўтурса ўпоқ, турса сўпоқ* ибораси ўзини эплай олмайдиган одамга, унинг ҳаракатларига нисбатан салбий муносабатни билдиради ва асосан оғзаки нутқда ишлатилади: *Ўтурса ўпоқ, турса сўпоқ, деб бечорани чиқиштирмай қўйди.* (Р. Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд заҳар севгига айланди) *Нафси олинди* (хафа бўлиш) ибораси хафа бўлган одамга нисбатан муносабатни таъкидлайди: *Кутди, хотин йўқ. Кечаги койишдан нафси олинган бўлса, аразлаб кетгандур – деб ўйлади.* (Х.Дўстмуҳаммад. Мувозанат)

Хулоса қилиш мумкинки, масхара, нафрат маъносини ифодаловчи иборалар ўзбек тили фразеологик бирликларининг муҳим қисмини ташкил этади. Ушбу лингвистик бирликлар нафақат инсоннинг ҳиссий ҳолатини ифодалаш учун ишлатилади, балки инсон хатти-ҳаракатларини тавсифловчи манба ҳам бўлиши мумкин. Ушбу гуруҳнинг фразеологизмлари кўп ҳолларда сифатдошга ишора қилади ва шахснинг хулқ-атворини, унинг эмоционал-экспрессив ҳолатини тавсифлашга хизмат қилади.

2.2.6. Ғазаб концептли эмоционал фразео-семантик модел

Ушбу гуруҳнинг фразеологизмлари одамнинг бировга, унинг ҳаракатларига, шунингдек, воқелик ҳодисаларига нисбатан кескин салбий муносабати туфайли вужудга келган безовталиқ ҳолатини акс эттиради.

Ҳозирги ўзбек тилида бундай фразеологик бирликлар, коида тариқасида, одамнинг салбий ҳиссий ҳолатини образли равишда ифодалайди.

Ғазаб эмоционал концептни ифодаловчи “*қаттиқ аччиқланиш, қахр*” маъносини англатувчи сўздан келиб чиққан. Шу билан бирга қахр – “*мажбур қилиш, зўрлик қилиш*” маъносини ҳам англатади. Номакбул хатти-харакатга ёки воқеа-ҳодисага қарши кучли даражада кўзгалган ҳис-туйғу ва шундай ҳис-туйғунинг ифодаси. *Жаҳл, аччиқ, қахр, зарда* лексемалари ғазаб лексемаси синонимлари ҳисобланади. Ғазаб ҳолатини англатувчи юз ранги ва кифа образи: *қовогидан қор ёгмоқ, ранги бўзариб кетмоқ* ва ҳ.к. Ғазаб ҳолатини англатувчи аффект ҳолатининг ифодаси: *жазаваси тутиб оғзидан кўпиклар сочмоқ* ва ҳ.к; ғазаб ҳолатини англатувчи инсон қони қайнаш жараёни ифодаси: *қони қайнамоқ, зардаси қайнамоқ*; ғазаб ҳолатини англатувчи ҳолат образи: *нафаси бўғзига тиқилмоқ, кўзи олаймоқ* ва ҳ.к; ғазаб ҳолатини англатувчи ўхшатиш ифодаси: *сочлари тинпа-тик бўлиб кетмоқ*. Ғазаб ҳолатини англатувчи кўз соққаларининг кенгайиши ифодаси: *кўзларининг пахтаси чиқмоқ, кўзлари қинидан чиқиб кетаёзмоқ, кўзи ёнмоқ* ва ҳ.к. Инсон нормал фаолияти бузилиши образини англатувчи: *асабига тегмоқ, асаби бузилмоқ*; қайнаш ҳодисаси ифодаси: *қони қайнамоқ, ғазаб билан қайнаган қон зарар билан тинади*; г) табиат ҳодисаси ифодаси: *қовогидан қор ёгмоқ, ичида қуюн пайдо бўлмоқ*.

Ғазабни ифодаловчи фраземаларнинг феъл компоненти когнитив-семантик таҳлил қилинганда этномаданий лисоний онгда “от” образи ясалади: *аччиғи қистамоқ, аччиқ қамчи урмоқ, аччиқ устида; жаҳл устида, ғазабдан тушмоқ; жаҳлидан тушмоқ, ғазабни жиловламоқ, ғазаби қайнамоқ, ғазабини ютмоқ, зардаси қайнамоқ, қони қайнамоқ*. Умуман олганда, ўзбек лингвомаданий жамоасида ғазаб ҳисси олов ва сув (суюқлик) архетиплари билан боғланади. Қайғу, ғазабланиш, безовталиқ маъносини ифода этадиган фразеологизмлар ҳаракат, вазиятларни инсон томонидан тегишли баҳо билан характерлайди. Ҳозирги ўзбек тилидаги фразеологик бирликлардан *юраги сиёҳ бўлмоқ, юракка қил ҳам сизмайди, йигламоқдан бери бўлмоқ, хўрлиги*

келмоқ, доғда қолмоқ, юрак-бағри қон бўлмоқ, зашига тегмоқ, заши келди, ўпкаси тўлмоқ ва бошқалар қайғу, безовталиқ туйғусини бошдан кечираётган одамнинг ҳиссий ҳолатини ифодалайди. Қайд этиш жоизки, ғазаб тамоман салбий эмоция сифатида концептуаллашмайди. Исломи динида ноўрин ғазабланиш салбий баҳоланади, ғазабдаги мўътадиллик мақталган ҳолат, аммо диннинг ахлоқий-маънавий қоидаларига номуносиб ҳолатлар кишининг ғазабини кўзғатганда ҳам ғазабланмаслик нодонлик ҳисобланади. Бундан ғазаб тушунчаси эквивалент хусусиятга эгаллиги англашилади. Ғазабланиш ҳолати инсонда психофизиосоматик ўзгаришларга олиб келади. Донолар бисотида ҳаётни қисқартирувчи таъсирлар орасида кўркиш, ғам, маъюслиқ, зерикиш, рухий тушкунлик, ҳасад, ғазаб, нафрат асосий ўрин тутди. Қаттиқ ғазабланиш оғир касалликларнинг кўзғалишига олиб келиши таъкидланган. Қадимги туркий тилда ғазаб инсон ички органини англатувчи *ўпка* лексемаси билан ифодаланган: *ўпка* – ғазаб; унинг шундай аталишига сабаб ғазабнинг ўпкада пайдо бўлишидир. Бу сўзнинг шу маънода кўлланиши сўзнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра келиб чиққандир. Дискурда кўп ишлатиладиган “ўпкангни бос” фраземаси юқоридаги фикримиз далилидир.

Ўзбек адаблари томонидан яратилган муаллифлик фраземаларида ғазаб инсон мусиқа асбоби – *торга*, асаб томирлари тор ипларига қиёсланади ва уларнинг таранг ҳолати кишининг ғазаб ҳолатини ифода этувчи образини келтириб чиқаради: “... *овқатга манзират қилганида титраган товуши тори таранг эканини кўрсатар эди*”. (Абдулла Қаҳҳор. Муҳаббат) Яна бир ҳолатда буюк адиб ғазабни тиш оғриғига қиёслади. Қиёснинг ушбу танлови асоссиз эмас, чунки тиш оғриғи, авваламбор, бошни қақшатади: “...*ғазаб вужудини тиш оғриғидай қақшатаётган Анвар бирон дағал гап айтиб қўймаслиқ учун дарров жавоб бермади*”. (Абдулла Қаҳҳор. Муҳаббат)

Юқорида келтирилган мисоллардаги образлар важоҳатли, ғазабнок ҳайвон (масалан, ит) образида ҳам концептуаллашади: *Маъруфбой Афзалович йўлга чиқаётганларида жуда ғазабга минган, Ниёз Ғиёсович*

*учраб қолгудек бўлса, гажиб ташлайдиган бир аҳволда эди. Шамси шунга маҳтал эди, бирдан жазаваси тутиб, оғзидан кўпиклар сочди: «Кет-чи, кет!» деб Солижонни итариб ташлади. (Асад Дилмурод. Кўчки) Ғазаб ҳолатидаги кишида кузатиладиган титроқликнинг фраземаларда ифодаланган шакли ушбу тадқиқотда учрамаган бўлса-да, бадий матнларда ўз ифодасини топган: *Иброҳим ғазабидан титраб-қақшаб унинг дуч келган жойига мушт тушира бошлади. (Асад Дилмурод. Кўчки) – Кайфинг бор-ку! – деди ғазабдан титраб. (Асад Дилмурод. Кўчки) Ранги бўзариб кетган, энтиккан Фаттоҳ нафаси титраб: – Тўғри ўтиринг, бўйнингиз қийшайиб қолади! – деди. (Асад Дилмурод. Кўчки) Одатда, фразеологик бирликлар лексемалар билан бир қаторда синонимлик ҳосил қилиб, фикр ва ҳолатларни ифода этишга хосланган бўлади. Шу билан бирга, шунини таъкидлаш керакки, фразеологик бирликлар лексик бирликлардан кўра кўпроқ ҳиссий, образли равишда инсоннинг ички дунёсини, унинг ҳиссий ҳолатини акс эттиради. Шу муносабат билан Л.И.Ройзензон ва Ю.Ю.Авалиани “Агар сўз воқелик, ходисалар, фактлар, жараёнларнинг бутун бойлигини акс эттирса, фразеология, аввало, шахслар, ҳиссиётлар, қайғу, қувонч, муҳаббат, дўстлик, зиддият ва кураш мавзулари, сифат хусусиятлари, тажриба ва ҳиссиётлар, психологик ҳолатларни ифода этади”⁹² дея таъкидлаган. Ўзбек тилининг фразеологизмлари инсоннинг ҳиссиётларини, унинг ички дунёсини акс эттиради ҳамда кечинмаларини тушунишга ёрдам беради. Масалан, *юракка қил ҳам сизмайди* фразеологик бирлиги қайғу маъносини ифода этади. “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати”да ушбу фразеологик бирликнинг куйидаги вариантлари келтирилган: *юракка қил сизмайдиган, кўнгл(и)га қил сизмайди, юрагига сизмайди*. Уларнинг барчаси мажозий ва ҳиссий жиҳатдан қайғу туйғуларини ифода этади. *Қайғу* маъноси фразеологик бирликнинг денотатив маъноси бўлиб, тасвирийлик ва эмоционаллик маънолари унинг коннотатив маъносидир. Мисоллар: *Барча экинни қайта экадиган бўлиб, ҳеч***

⁹² Л.И.Ройзензон ва Ю.Ю.Авалиани. О разграничении синонимии и вариантности в области фразеологических единиц // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей: Материалы 9-го Всесоюзного координационного совещания. Баку, 1968. – 145 с.

кимнинг юрагига қил ҳам сизмаяпти. (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)
Қичқирма-эй, юрагимга қил ҳам сизмай қолди. (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)
Шуни таъкидлаш керакки, ўзбек тилида бир қатор синонимик фразеологик бирликлар қайғу ва соғинчни ифода этиш учун ишлатилади, уларнинг таркибий қисмлари соматизмлар билан боғлиқ бўлиб, улар орасида *юрак* сўзи фаолдир. Масалан, *юраги қон бўлди* фразеологик бирлиги, унинг семантик таркибида *қайғу* маъноси субъектив бўлиб, образлилик, эмоционалликни таъминлашга хизмат қилган. “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати”да ушбу фразеологик бирликнинг қуйидаги вариант ва синонимлари берилган: *юрак-бағри қон бўлди, бағр(и) қон бўлди, юраклар қон бўлди, қон бўлган юраклар, қон қилмоқ, юрагини сиқмоқ - юраги сиқилди.*⁹³ Ушбу фразеологик бирликнинг барча вариантлари ва синонимлари қайғу, интизорлик туйғуларини ифода этади. Коннотация туфайли ушбу фразеологик бирликлар ҳиссий ва образли равишда юқори даражадаги ташвишни ифодалайди. Мисоллар: *Юрак-бағри қон бўлган бундай бечора оналар... бутун ер юзида қанча-қанча.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Шу бахтсиз онангнинг ярасига туз сепмасанг, юрак-бағрини қон қилмасанг, даданг келтирган хабарни айтаман.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *...пўст-у устихон бўлди кичиги... Қараб туриб юрак-бағрим хун бўлиб кетади.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик)

Ўпкаси тўлмоқ фразеологизмида соматик компонент ўпка мажозий маънода, ифодали, ҳиссий жиҳатдан инсоннинг қайғу туйғусини ифода этади. Нутқда ушбу фразеологик бирлик *ўпкаси тўлиб* грамматик вариантыда ишлатилади: *Унинг ўпкаси тўлди. Йиғлаб юбормаслик учун лабини тишлади.* (З.Қуролбой қизи.Аёл) *Шундай деб бир неча марта такрорлади, бирдан ўпкаси тўлишиб йўл бўйидаги катта тошга суяниб қолди.* (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги)

Қайғу туйғусини ифода этувчи *таъби тирриқ* фразеологизми турли грамматик ва лексик вариантларда қўлланилади: *таъби тирриқ бўлди,*

⁹³ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 198 б.

табиати тирриқ бўлди, таъбини тирриқ қилмоқ. Шунингдек, ушбу фразеологик бирлик ўз синонимларига ҳам эга: *таъби хира, кайфи бузуқ, таъби хира бўлди, таъбини хира қилмоқ, кайфи бузилди, кайфини бузмоқ, таъби хуфтон бўлмоқ, таъби намозиом бўлмоқ.* Бу фразеологик бирликлар инсоннинг ҳиссий ҳолатини ифодалашда кенг қўлланилади. Мисоллар: *Кишининг таъби шундай тирриқ бўлдики, пешонангга қўнмоқчи бўлиб, зўнгилаб турган арини қувгандай икки қўлингни силкитганингни билмай қоласан.* (Ҳамид Элхон. Майнагул) *Ўзим билган ўша Омонгулга жуда ачинардим. Таъбим хуфтон бўлиб ётоқхонага қайтдим.* (М.Маҳмудов.Оқ гул) *Аммо Давроннинг қулогига гап кирмас, таъби намозиом эди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил)

Аччиқланиш маъноси *умидлари пучга чиқмоқ, умидлари елга совурилмоқ* каби фразеологизмларнинг семантик маъноси орқали намоён бўлади: *Унинг умидлари пучга чиқди. Режалари барбод бўлди.* (З.Қуролбой қизи.Аёл) *Бу уйга келиш олдидан қилган ширин умидлари елга совурилди.* (Р.Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд захар севгига айланди) Фразеологизм иборасининг семантик ва эмоционал маъносини кучайтириш учун *умидлари пучга чиқмоқ* градация орқали: *умидлари пучга чиқмоқ - умид косаси чил-чил синмоқ* маънолари кучайтирилади. Масалан, *Шу ердасиз-сўрайсиз, кетасиз-унутасиз, – Омонгулнинг кўндан кутган умид косаси энди чил-чил сингани гап оҳангидан маълум бўлди.* (М.Маҳмудов.Оқ гул)

Шундай қилиб, ғазабланиш, афсусланиш, қайғу маъноларига эга бўлган фразеологик бирликлар, асосан, инсоннинг ҳиссий ҳолатини тавсифлайди. Баъзи ҳолларда, шахсни сифат жиҳатдан баҳолаш ҳам ушбу гуруҳ фразеологик бирликларида кузатилади. Ушбу соҳадаги фразеологик бирликлар бадий асарлар тилида кенг қўлланилади, бу ўринда фразеологик бирликларнинг коннотатив маънолари образларни ифодалаш ва бадий образ яратишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади.

Ўзбек тилида ғазаб, нафрат ҳолатини ифода этиш учун энг кўп қўлланиладиган фразеологик бирликлардан бири бу *кўргани кўзи, отгани ўқи*

йўқ фразеологик бирлигидир: *Солижонни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди.* (Асад Дилмурод. Кўчки) *Садафга дилимдаги гапни дангал айтганим, раъйини қайтарганим ёқмади, шекилли, мени кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмай қолди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) *Оламда якка-ю ягона бўлиб кўринган, ўтли нигоҳи билан қалбига чўғ ташилаган йигитга энди нафрат билан қарар, уни кўрарга кўзи йўқ эди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) *Абдулло ҳам уни кўрарга кўзи йўқ бўлиб юрибди.* (Ҳамид Элхон. Майнагул) *Уларнинг сени ҳам кўрарга кўзи йўқ.* (Асад Дилмурод.Кўчки)

Ғазаб маъносига эга фразеологизмлар кўп ҳолларда асосий сўз – **кўз** соматизмига асосланган. Ғазабнинг кучли даражаси *кўзларининг пахтаси чиқди* деган фразеологик birlik ёрдамида ифодаланади: *Ранги қув учиб, юпқа лаблари титраб, кўзларининг пахтаси чиқиб кетди.* (Зулфия Қуролбой кизи. Аёл) *Бектемир билан доим хушмуомала бўлган қори кутилмаганда бирдан хўмрайиб, кўзларининг пахтасини чиқарди.* (М.Маҳмудов.Оқ гул) *Яна аравами? – деди Мансур, кўзининг пахтаси чиқиб.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) Ғазаб, нафрат ва кўркувнинг маъноси *кўзлари қинидан чиқаёзди* фразеологик birlikгига хосдир. *Бошини кўтариб, хотинига елкаси оша сизир қараши қилди: унинг кўзлари қинидан чиқиб кетай дерди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) – *Бу ёққа кирса, майлими!” – А?! – Мавлонбекнинг кўзлари қинидан чиқаёзди* (Улуғбек Ҳамдам. Қичқирик). *Ерда судралиб бораётган олачипор илонларни кўраркан, унинг кўзлари қинидан чиқаёзди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил)

Кузатишлар шуни кўрсатадики, *кўзлари қинидан чиқаёзди* фразеологик birlik баъзан ўзгартирилган шаклда ишлатилади: *кўзлари косасидан чиқаёзди*, бу *кўзлари қинидан чиқаёзди* фразеологик birlikнинг лексик вариантдир. Бунда *қин* лексик таркибий қисмини *коса* билан алмаштириш фразеологик birlik семантикасини жиддий равишда ўзгартрмайди. Шахснинг ғазабланган ҳолатини тавсифлаш учун иккала фразеологик birlik ишлатилади: *Унинг кўзлари косасидан чиқиб кетгудек бўлиб чақчайган, гезарган лаблари тинимсиз пичирларди.* (Ҳамид Элхон. Майнагул)

Ғазабланган одамнинг ҳиссий туйғуси *кўзига қон қуйилмоқ*, *кўзига қон тўлмоқ* (сўзма-сўз айтганда, кўзлар қонга ботган) фразеологик бирликлари билан ифодаланади. *Келин ички бир мудҳиш ҳаяжон билан кўзига қон тўлиб турган бўлса ҳам, баҳона топа олди* (Р.Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд заҳар севгига айланди). *Кўзимга қон тўлиб кетди, дир-дир титрайман, кейин йигитларнинг айтишига қараганда, буралаб сўкармишман.* (Асад Дилмурод. Кўчки) *Унда ўша ҳодисаларнинг ёвуз ҳирси уйгонган, кўзига қон тўлиб кетган эди.* (Асад Дилмурод. Кўчки) Бадий асар тилида ушбу фразеологик бирликлар фақат салбий қаҳрамоннинг ҳолатини тавсифлаш учун ишлатилади, бу фақат одамнинг салбий хусусиятларини таъкидлашга ёрдам беради.

Ҳаддан ташқари ғазабланган одамнинг ҳиссий ҳолатини *тепа сочи тик бўлиб кетмоқ* (сочлар тик турди) ибораси орқали етказиш мумкин. Бу одамларни, ҳодисаларни, ҳаракатларни баҳолашда ортиб бораётган салбий муносабатни билдиради. Мисоллар: *Одил ака Содиқнинг лойиҳасини танқид қилмоқчи эканини эшитиб, тепа сочи тикка бўлди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Шикоят билан батафсил танишиб чиққан Юсуфнинг тепа сочи тикка бўлди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Дугонасига қарши шунақа ишлар қилган эканки, тунов кун биттасидан эшитиб тепа сочим тикка бўлди, товонимгача музлаб кетди* (Б.Бунёд.Опа-сингил). Сўнгги мисолда *товонимгача музлаб кетди* фразеологик бирлиги кучли кўрқув маъносида ишлатилган, аммо бу ҳолда фразеологик бирлик ғазабланиш туйғуларини акс эттиради: *Корхона қоровулининг икки қўлини бурнига тиқиб, қуп-қуруқ чиқиши кўчада кутиб турган Бектемирнинг тепа сочини тик қилиб юборди* (М.Маҳмудов.Оқ гул). Ўзбек тилида кучли ғазабланиш ҳисси билан феъл фразеологик бирлик ишлатилади: *газаби қайнамоқ* - *газабга келмоқ*, *қони қайнамоқ* (*нафрат қайнаб, қон қайнатилган*): *Бу Нозиманинг газабини қайнатди шекилли, эрталабдан ҳаммага заҳрини сочди* (Т.Жўраев. Бозор дунё). *Канизанинг бепарвогина қайтарган жавоби Самаднинг газабини қайнатди* (Т.Жўраев. Бозор дунё). *Карикатура, албатта, домланинг*

тарафдорларини ғазабга келтирди (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги).
Кейинги насиҳатомуз гапи қонини қайнатиб юборди. (Т.Жўраев. Бозор дунё).

Қовогидан қор ёғмоқ фразеологик бирлиги одамга нисбатан ғазаб ҳолатини образли равишда ифода этади. Мисол: *Султон бурнидан тортса йиқилгудек силласи қуриб уйига етиб келганида вақт алламаҳал бўлган, Мавлонбек қовогидан қор ёғиб ўтирарди.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичкирик).
–*Мунча қовогингиздан қор ёғилмаса, дадаси. Жуда осмон узилиб ерга тушибдимми?! (Т.Жўраев. Бозор дунё) Тўрт олган кун биз айбдордек қовоқ-димогидан қор ёғади, овқат унут, то саҳар чирози учмайди.* (М.Маҳмудов.Оқ гул) –*Ҳеч-да, қовогини солганча, бошини эғиб, алланарсани ёза бошлади қиз.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) *Тавба, арзимаган нарсага, қовоқ-тумшуқ қилиб юрибди.* (Р. Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд заҳар севгига айланди)

Мисоллардан кўриниб турибдики, ғазабланиш маъноларини ифодалаш учун фразеологик бирликлардан мулоқот жараёнида умумий мазмунини бойитиш, ғазабланиш ҳиссини кўрсатиш учун фойдаланилади. Фразеологик бирликни турлича ўзгартириш маълум услубий таъсирга эришишга имкон беради. Масалан, *димог сўзи қовоқ-димогидан қор ёғади* фразеологизмининг таркибига киритилган ва бундай ҳолатларда лексик таркибий қисмлардан бирини алмаштириш ёки янгисини қўшиш мумкин.

Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек тилида ғазабланиш маъноларига эга фразеологик бирликлар турли шаклда қўлланади. Улар образлилиги, экспрессивлиги билан ажралиб туради ва экспрессив восита сифатида ишлатилади. Ушбу соҳанинг фразеологизмлари ғазабланган одамнинг ҳолатини тегишли эмоционал-баҳоловчи рангда ифодалайди ва шу билан нутқ мавзусига салбий муносабатни билдира олади. Структуравий ва грамматик хусусиятларга кўра, ушбу семантик соҳадаги фразеологик бирликлар кўп ҳолларда феълларга мурожаат қилади ва инсоннинг ҳаракатларини, унинг ҳиссий ҳолатини очиб беришга хизмат қилади.

2.2.7. Таҳдид, лаънат эмоционал концептли фразео-семантик модел

Ушбу гуруҳнинг фразеологизмлари инсоннинг ҳиссий ҳолатидан келиб чиққан таҳдид, лаънатни ифодалашга хизмат қилади. Қоида тариқасида, таҳдид ва лаънатлар одамга қаратилган: *дўқ урмоқ* (таҳдид қилиш, кўркитиш) *онасини кўрсатмоқ* (онасини кўрсатиш учун), *онасини учқўрғондан кўрсатмоқ* (таҳдид маъносида), *ваҳима солмоқ - юрагига ваҳима солмоқ* (ваҳима кўтариш) ва ҳ.к.

Тилимизда лаънат маъносини англададиган кўп сонли фразеологик бирликлар ҳам мавжуд, масалан, *дийдоринг қурсин, ер юткур, кўзимдан йўқол, гўрингда тўнғиз қўпқир, бети қурсин, гўрига гишт қаламоқ, уйинг куйсин, кўзинг кўр бўлсин, кўзингга қарасанг ўлармидинг, исқотларига буюрсин, падарингга минг лаънат, бузилиб ўлсин, илоё косаси оқармасин* ва бошқалар.

Ушбу фразеологик бирликлар инсоннинг салбий ҳис-туйғуларини ифодалайди. Масалан, *дўқ урмоқ* фразеологик бирлиги таҳдидни ифодалаш учун ишлатилади: “*Сиз мени ким деб ўйладингиз*”?! – *деб дўқ ура бошлади йигит*. (Ҳамид Элхон. Майнагул) Ўзбек тилида худди шу мақсадларда фразеологик бирликлар, кўпинча, *онасини кўрсатмоқ, онасини учқўрғондан кўрсатмоқ* маъноларида ишлатилади: *У номардга онасини Учқўрғондан кўрсатаман*. (Ҳамид Элхон. Майнагул.) *Ана шу саволга жавоб топиб бера олмасангиз – онангизни учқўрғондан кўрасиз*. (Асад Дилмурод.Кўчки.) Кўпинча, ёзувчилар бир хил фразеологик бирликни ўзгартирилган шаклда, диалектал сўзлардан моҳирона фойдаланиб ифодалайдилар: *Жаҳли чиқиб турганда рўпара келмабсиз. Нақ онангизни учқўрғондан кўрсатиб қўяди*. (Р.Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд захар севгига айланди.) Ушбу фразеологик бирлик эллипсис ҳолатида ҳам қўлланади: *Келсин-чи, деди Нормурод онасини кўрсатарман. Булар бизнинг шунча ҳосилимизни, экинзимизни нобуд қилдилар*. (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги.) *Сени қараб тур ҳали, кўрсатаман сенга*. (Зулфия Қуролбой қизи.Аёл.) – *Тагин мени*

ташлаб, а? Учқўргондан кўрсатаман – деди муштини дўлайтириб.
(М.Маҳмудов.Оқ гул.)

Ёзувчилар кулгили ҳолат яратиш учун, кўпинча, бундай фразеологик бирликлардан фойдаланишади. Таҳдид ва лаънатни ифода этувчи иборалар, одатда, сўзлашув нутқиға хос бўлиб, бошқа фразеологик бирликлардан экспрессивлиги ҳамда стилистик бўёғи билан сезиларли фарқ қилади. Амалдаги сўзлашув фразеологик бирликларининг деярли барчаси нутқни осонлик, соддалик билан ўзлаштиришга ёрдам беради. Диалектизм, жаргон, варваризм таркибий қисмларига эга фразеологизмлар коннотатив маъно борлиги билан ажралиб туради. Масалан, диалектизм асосида *энасини Учқўргондан кўрсатмоқ*⁹⁴ фразеологик бирлиги пайдо бўлди. Сўз бирикмалари асосида варваризмлардан фойдаланган ҳолда кўпол иборалар яратилади: *исқотларига буюрсин, дийдори қурсин, бузилиб ўлсин* ва бошқалар.

Ўзбек тилида баъзи фразеологик бирликлар лаънатни ифода этади. *Дийдоринг қурсин ёки бетинг қурсин* фразеологизмлари, номинатив маънолардан ташқари, нутқ объектиға ҳиссий муносабатни ифода қилади. Ушбу фразеологик бирликлар тез-тез оғзаки нутқда ишлатилади: *Тур, тур-ей, дийдоринг қурсин, сен ҳам имонингдан ажрабсан.* (Асад Дилмурод. Ранг ва Меҳвар) *Шоди паттачи бетоқат чимирилди: – Сўрама шуни дийдори қурсин юргандир бир қавакда.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка) *Қани у қаёқда, башарасини бир кўрсам? Бети қурсин, не қиласан кўриб, чўчқага ўхшайди.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар)

Ер юткур фразеологизми, лаънат айтганда, нутқ объектиға нисбатан ҳиссий муносабатни билдиради: *Ҳой қоч, ер юткур, уйға кирларинг! Энди нима қиламан?* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар) Қуйидаги фразеологик бирликларнинг семантик таркибида таҳдид ва лаънат маънолари бирлаштирилган: – *Ҳўв меровсирамай ўл; аҳмоқ! Эси наст, кўзингга қарасанг*

⁹⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 225 б.

ўлармидинг! У хотинининг юзи-кўзи аралаш шапалоқ тортиб юборди: – Сенинг терингни шилиб олмасамми! (Х.Хушвақов. Каттакўрғон тонги)

Фразеологик бирликларнинг семантик таркибида лаънат ва қайғу маъноларини бирлаштириш ҳолатлари мавжуд: *Ундан кўра, бола чақам билан очимдан қирилиб кетарман! Илоё ўша ҳаром-харишлари исқотларига буюрсин! (Ҳамид Элхон. Майнагул) Онаси косани оларкан, билинар-билимас бош ирғади: – Бошқа нимаям қилардим? Отаси бечора титраб-қақшаб қарғади, у дунёю бу дунё рози эмасман, илоё косанг оқармасин, деди. (Х.Хушвақов. Каттакўрғон тонги)* Бундай фразеологик бирликлар нотикнинг ички рухий ҳолатини, унинг ғазабини, норозилигини беради.

Маълумки, оғзаки нутқда мулоқот жараёнида эллипсиснинг турли хил кўринишлари учрайди. Шу билан бирга, ифода этилган фикрнинг тўлиқлигини бериш учун фразеологик бирлик таркибига қўшимча сўз ёки ибораларни киритиш ҳам мумкин, бу эса фразеологик бирликнинг семантик томонини ойдинлаштиради. Масалан, *онасини кўрсатмоқ – онасини Учкўрғондан кўрсатмоқ, қуръон урсин – юз пора қуръон урсин, падарингга лаънат – падарингга минг лаънат: “Оббо касофат-эй! – деб юборди хаёлан. – Падарингга минг лаънат, Ниёз Фиёсович! Сенга дарс берган устозларингга ҳам минг лаънат. (Асад Дилмурод. Кўчки)*

Шундай қилиб, сўзлашув нутқида таҳдид ва лаънат маъносига эга фразеологик бирликлар кўпроқ учрайди. Лексик ва грамматик хусусиятларига кўра, ушбу гуруҳнинг фразеологик бирликлари оғзаки нутқда кўпроқ ишлатилади. Семантик жиҳатдан улар инсоннинг хатти-ҳаракатларини ҳиссий жиҳатдан экспрессив ранг бериш билан тавсифлайди. Ушбу фразеологик бирликлар кўпинча бадиий адабиётда диалогик нутқда учрайди.

2.2.8. Хиждолат ва уят эмоционал концептли фразео-семантик модел

Ушбу бўлимдаги фразеологизмлар шармандалиқ, ўз ёки бировнинг сўзлари ва ҳаракатларидан уялишни бошдан кечираётган одамнинг ҳиссий

ҳолатини акс эттиради. Лексик ва грамматик тузилишига кўра, улар феъл туркумига киради: *етти номуси ерга букилмоқ, ерга кириб кетмоқ, бошини хам қилмоқ, ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади, йигитнинг уялгани, ўлгани, ерга қаратмоқ.*⁹⁵ Масалан, *етти номусини ерга букмоқ* (сўзма-сўз билан айтганда, етти виждон билан ерга эгилиш) фразеологик бирлиги кимнингдир хатти-ҳаракатлари учун уялишни ифодалайди: *Ахир, деди онаси, мен энди қандай қиламан?! Етти номусимни ерга букдинг, жувонмарг.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) *Шунингдек, ерга кириб кетмоқ* (уятдан ерга тушиш): *Мен зилзамбил бўлиб, ерга кириб кетай дедим.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) *Бунда ерга кириб кетмоқ* фразеологик бирлиги шармандалик хиссини кучайтиради. *Мансурнинг ҳаққоний сўзи, ҳукми Нозимани ерга киргизиб юборди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмаслик фразеологизми (сўзма-сўз айтганда, ер ёрилиб, ер остига тушсин) ҳам шармандалик ва хижолатни акс эттиради: *Ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадим.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар) *Башорат мукофотни олишга олди-ю, ер ёрилмади-ю ерга кириб кетса.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик) *Бечоралар шунча ўсал бўлишдики, ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетишмади. Кўчага зўрга чиқиб олишди.* (М.Маҳмудов. Оқ гул).

Юзини ерга қаратмоқ, юзини шувут қилмоқ фразеологизми кимнингдир шарманда бўлганлиги, боши хам бўлганлигини билдириш мақсадида ишлатилади. Мисоллар: *Юзимни шувут қилганинг етмай, тириклайин жудо қилдинг.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) *...ота онасининг юзини ерга қаратганидан кўнгли ранжир эди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил) *Бошини хам қилмоқ* фразеологизми ҳам ўз сўзидан ўзи уялиб қолиши, мулзам бўлиш маъноларини англатади: *Арзимаган иш деб бошимни хам қилманг.* (Ҳамид Элхон. Майнагул)

⁹⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 278 б.

Оғзаки нутқда кўпинча *йигитнинг уялгани ўлгани* фразеологик бирлиги ишлатилади (сўзма-сўз айтганда, йигит учун уят ўлимга ўхшайди): *Тушингизни сувга айтинг! Йигитнинг уялгани – ўлгани.* (Зулфия Куролбой кизи. Ёмғирли ўлка)

Шундай қилиб, нутқда уят, хижолатни ифода этадиган фразеологик бирликлар кўпроқ учрайди. Функционал ва услубий хусусиятларига кўра, улар сўзлашув ва кундалик нутқда кенг қўлланиб, ёзувчилар томонидан персонажларнинг турли услубий ва нутқ хусусиятларини ифодалаш, баҳолаш учун фойдаланилади.

2.2.9. Азобланиш, қайғу эмоционал концептли фразео-семантик модел

Маълумки, *қайғу, азоб, азият* ўзбек маданиятида таянч эмоционал концептлардан бири ҳисобланади. *Қайғу* экстралингвистик абстракт объект ва психик констант сифатида муайян омиллар таъсирида инсонда салбий баҳоланадиган физиопсихосоматик деструктив ҳолатни пайдо қилади. Ушбу эмоция мисолида новербал ёки физиологик экстериоризация (*кўз ёши, юзнинг сўлгинлиги*) ва вербаллашув усуллари (*ғам, бағри тешилмоқ*) билан икки семиотик тизимнинг амалда яхлит шаклда намоён бўлишини кўрамыз. Ўзбек лингвомаданиятида қайғу (*бағирни тешувчи, бағирни қон қилувчи, ични кемирувчи, ични таталовчи, юракни тирновчи, сиқувчи, эзувчи*) тирик мавжудот сифатида тушунилади. Концептуализациянинг маданий ўзига хослиги тил бирликларининг маъно компонентлари таркибида, ички шакли танловида, кўп маъноли сўзлар семантик структурасининг динамикасида, антонимик, синонимик, деривацион парадигмалар маъноларида, номлаш усулларида танлови, луғавий дефиницияларни қиёслаш ва ҳоказоларда намоён бўлади. Концептуализациянинг ўзига хос хусусиятлари эмоцияни ифодаловчи лексема шаклли концептнинг семантик структурасида ҳам акс этади.

Ўзбек лингвомаданиятида *қайғу* қуйидагича изоҳланади: 1) бошга тушган руҳий азоб; ғам, мусибат. 2) кўзланган мақсад йўлидаги безовталиқ

хатти-ҳаракати, ўй-фикр; ташвиш, ғам (ЎТИЛ). Бахтсизлик, жудолик туфайли содир бўладиган рухий азоб (ЎТИЛ, 263). Бунда қайғу “рухий азоб”, “безовталиқ хатти-ҳаракати” психофизиологик семемалари билан объективлашади. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от “*ғам-алам чекмоқ*” маъносини англатувчи *қаз* – феълидан ясалган бўлиб *қазғу, қадғу* тарзида талаффуз қилинган [ЎТЭЛ 2000:515]. *Ғам, ташвиш, кулфат, мусибат, алам, андуҳ, мунг* ва *доғ* лексемалари *қайғу* лексемасининг синонимик қаторини ташкил этади. *Ғам, ташвиш* нутқда кўп қўлланилади. *Кулфат, мусибат* маънони кучли даражада ифодалайди. *Андуҳ, мунг* эскирган, китобий. Қайғу инсонга деструктив таъсир кўрсатишидан келиб чиқиб *қайғу* лексемасига ўзақдош сифатида ҳозирги ўзбек тилидаги “қазимоқ” феълининг тасаввурли маъноси “бутунликнинг муайян бир қисмини олиб ташлаш” тушунилса, мақбул деб ҳисоблаймиз. Эмоционал концепт тузилишида образ-баҳоли компонент етакчилик қилса, лексик бирлик эмотивдир, агарда мантиқий компонент доминантлик қилса, нейтрал вербалли лексик бирлик ҳисобланади. Баҳо-образли компонентлардан ташкил топган тузилишга эга лексик бирлик концептнинг марказида, логик компонентли нейтрал лексик бирлик унинг перифериясида жойлашади: *қон ютиб юрмоқ, ўргимчак уясига тушган паишадек* концепт ядросида жойлашса, *жони борнинг ғами бор, қайғу қаритар, ғам ўлдирар* кабилар концепт перифериясидан ўрин олади. Коммуникацияда конкрет ва эмоционал образнинг қўлланиши реципиентнинг вербал нутқий ифодага реакциясини белгилайди. Фразеологик номинация ўзига хос микроматн сифатида семантик-прагматик хусусиятли образлилик кўринишига эгаллиги сабабидан экспликацияланган концепт тил соҳибида кенг ва чуқур фикр юритиш, коммуникацияда эса лингвопсихологик фациянацияни ҳосил қилади. Мисол тариқасида, фразеологик шаклланган эмоционал концептнинг баҳо-образли коннотациясини иллюстрацияловчи, структурасида *қайғу* лексемасини сақловчи бир неча мақолларни кўриб чиқамиз: а) *Деворни нам йиқитар, одамни – ғам*, б) *Иссиқ чўпни қуритар, қайғу эрни қаритар*, в) *Занг*

темирни кемирар, зам-одамни, з) Қайғу – умр эгови, д) Юраги тўлганнинг йиғиси кўп. Ўзбек лисоний онгида *қайғу* концепти табиат унсурлари бўлган сув (нам), олов (иссиқ) билан ассоциациялашган. *Қайғу* лексемасининг ўзбек лисоний жамоасида бир синтагматик қатордаги салбий коннотацияланадиган *йиғи, занг, эгов* билан қўлланиши баҳолаш тавсифини етарлича образли очиб беради. Орттирма нисбатдаги феъл-кесим лексема *қуритмоқ* салбий бўёқли кўйидаги маъноларни англатади: “хўл, намликдан холи бўлмоқ, қуруқ ҳолга келмоқ; ривожланиш, кўкаришдан тўхтамоқ; бутунлай тугамоқ, йўқ бўлмоқ; битмоқ. [ЎТИЛ:381]. *Қаритмоқ*: Жисмонан қарилик даврига хос ҳолатга тушмоқ; эскириб, ўз умрини тугатмоқ, тугатиш босқичига ўтмоқ; хазон бўлмоқ, сўлмоқ [ЎТИЛ:248]. *Йиқитмоқ*: устун келмоқ; куч билан ерга ётқизмоқ. Балангликдан пастликка тушириб юбормоқ; куч билан қулатмоқ ағдармоқ; ағнатмоқ, бузмақ [ЎТИЛ :271] девор намдан қандай йиқилса, ғам, қайғу ҳам инсонни барвақт кексайтириб, қувватдан кетказди. Ўзбек лисоний онги *қайғу* концептида инсоннинг руҳий ва жисмоний ҳолатига эътибор қаратиб, ушбу эмоциянинг психосоматик таъсирини ёрқин ва экспрессив тасвирлайди. *Занг* ва *эгов* образлари орқали *қайғу* “емириш ғояси” билан ассоциацияланади. Емириш инсоннинг танаси ҳам қалбига нисбатан воқе бўлади. *Занг* сувда ёки ҳавода оксидланиш туфайли металллар сиртида ҳосил бўладиган ва уни емирадиган қизил-кўнғир рангли ғовак қатлам, парда. Қайғу инсоннинг ўз хатти-ҳаракати ёки окултус кучлар сабабидан ҳосил бўлиб, инсонни психосоматик жиҳатдан емиради.

Қайғу маъноли фразеологик birlikларни кўйидаги семантик моделларга ажратдик:

1.Қайғу ҳолатини англатувчи тана ичи ва ички органлар физик ўзгариши: *ичини мушук таталамоқ, юрагини сиқмоқ, юрагини тирнамоқ, юрагини эзмоқ, жигари эзилмоқ; ичини кемирмоқ; кўнгли вайрон бўлмоқ; ўпкаси тўлди* ва ҳақ. «*Сени ўйлаб бағрим тилим-тилим менинг*» [М.Юсуф, 2018:37]

2.Қайғу ҳолатини англатувчи тананинг ориқлаши: *суръати юрмоқ, чигирткадек қотиб кетмоқ.*

3.Қайғу ҳолатини англатувчи тана ичи ва органларининг ёниши: *ичи пишиди, жигар-бағри кабоб бўлмоқ, ўз ёзига ўзи қовурилмоқ, тутантириқ бўлмоқ, ичи куймоқ.*

4.Қайғу ҳолатини англатувчи юз ранги ва шакли ўзгариши: *маъюс бўлмоқ, ранги сомон бўлмоқ.*

5.Қайғу ҳолатини англатувчи заҳарли модда ютмоқ: *заҳар ютмоқ.*

6.Қайғу ҳолатини англатувчи физиологик экстериоризация: *кўз ёшлари маржон бўлиб оқмоқ, қон йиғламоқ, йиғламоқдан бери бўлмоқ* ва ҳок. «Аммо бу кун даврага // Отилди у қон йиғлаб» [М.Юсуф, 2018:32]

7.Қайғу ҳолатини англатувчи тана ичи ва органларида меъёрдан ортиқ қон унсури: *қон ютиб юрмоқ; юраги қон бўлмоқ; юраги қонга тўлди; бағри қон* ва ҳок. “Куяр экан, тунлар қон // Ютар экан қизлар ҳам” [М.Юсуф, 2018:5]

8.Қайғу ҳолатини англатувчи маконнинг тор ва нурсиз кўриниши: *олам кўзига қоронғи бўлиб кетди; оламни тор қилмоқ, оламни кўзига тор қилмоқ; ичига чироқ ёғса ёришмайди* ва ҳок.

9.Қайғу ҳолатини англатувчи нафас олиш ритмининг ўзгариши: *дами ичига тушмоқ* ва ҳ.к.

10.Қайғу ҳолатини англатувчи физик жисмларнинг танадаги ўрни: *бошида тегирмон тоши юргизмоқ, тош турган жойида оғир, бошига тош-тупроқ ёғдирмоқ* ва ҳок. «Кўкрагимда бир тош ётар, соғинаман» [М.Юсуф, 2018:5].

11.Қайғу ҳолатини англатувчи каннибализм: *ич-этини емоқ, ўзини-ўзи емоқ* ва ҳ.к.

12.Таъм билан: *аччиқ билан чучукни тотган билур, узоқ билан яқинни юрган билур; бир аччиқнинг бир чучуги бор* ва ҳ.к.

Шундай қилиб, қайғу, аваламбор, инсон физиономиясида акс этади ва физиологиясига салбий таъсир этади. *Қайғу* гуруҳидаги кўпчилик

фразеологик бирликларнинг образли асоси мимика билан ифодаланган бўлиб, инсон феъл-атворига оид реакциялар ва физиологик ҳис қилишни акс эттиради. Семантик компонентлари психик кечинмалар, салбий эмоциялар ва ходисалар ҳамда ғамхўрлик, ташвиш каби ост гуруҳлар билан боғланган.

Инсоннинг турли хил ҳис-туйғуларини ифода этадиган фразеологик бирликлар орасида инсоннинг азобланиш туйғусини ифодалаш учун тилда ишлатиладиган бошқа гуруҳни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ушбу гуруҳнинг фразеологик бирликларидан фойдаланиш маълум вазиятлар ва сўзловчининг ҳолати билан боғлиқ.

Ўз ёғида ўзи қовурилмоқ, ичини ит тирнамоқ, юрак-бағри эзилмоқ, ич-ичидан куюнмоқ, юрагини кемирмоқ, ич-этини емоқ ва бошқалар каби фразеологик бирликлар ўзларининг тузилиш ва грамматик хусусиятларига кўра феълларни англатади. Қуйида келтирилган мисоллар одамнинг азобланиш туйғусини ифодалайди: *У тайинсиз ўйлар азобида тўлганар, инсоф ва инсофсизлик туйғусини деярли бир мувозанатга келиб қолгани учун ҳозир Шоди паттачини на қоралашни ва на оқлашни билмас, ўз ёғида ўзи қовурилар эди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка) *Уч кундирки Тамара хола ўз ёғида ўзи қовурилиб уйда ўтирибди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёлғизлик қурбони)

Ичини ит тирнамоқ (руҳни итлар тирнаётгани каби) фразеологик бирлиги ҳам чуқур ички изтиробларни ифода этади. Нутқда ушбу фразеологик бирлик *ичини мушук тирнамоқ, ичини мушук таталамоқ* (сўзма-сўз айтганда мушуклар ўз жонларини қириб ташлайди), *ичини ит таталамоқ, ич-этини емоқ* каби маъноларда қўлланилади. Мисоллар: *Сиз айтаётган гаплар замирида, агар билсангиз, катта маъно бор. Шу савол мени анчадан бери ўйлантиради, зил-замбил бўлиб эзади, ич-этимни тирнайди.* (М.Маҳмудов. Оқ гул) *Ҳар кун аҳвол шу... Мансурнинг ўзи-ку, иш юришмаётганидан ичини ит тирнаб еганиям-ичганиям татимай, кун сайин эти устихонига ёпишиб бораяпти.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Юрак бағри эзилмоқ фразеологизми инсон азобини ифодалаш учун ишлатилади: *Лекин бунинг мумкин эмаслигини танасига ўйлаб, юрак бағри эзилиб, бош ургани жой тополмай қоларди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

Ич-ичдан куюнмоқ инсоннинг чуқур ички азобланишини билдиради, масалан: *Нилуфарга бироз қараб турди, ўзи ниҳоят даражада севган ой юзли шу соҳибжамолга етиша олмаётганлиги учун ич-ичдан куюнди.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар) *Кўпроқ мисолларни кўриб чиқамиз: юрагини кемирмоқ* ибораси инсоннинг руҳан азобланаётганлигини ифодалаш учун қўлланилади: *Аmmo унинг ачиниши ҳеч нарсани ўзгартирмаслигини билгани учун ҳам ачинишга ўхшаиш бир ҳис юрагини кемиради.* (Ҳамид Элхон. Майнагул) *Ич-этини емоқ* фақат одамнинг ички азобланишини ифодалайди: *Бу ҳолдан Назокат ич-этини еб, ютган овқатининг мазасини ҳам билмас, қисқаси ўтириш сўзсиз, гўё тузсиз ва маъносиз эди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл)

Шундай қилиб, ушбу гуруҳнинг фразеологик бирликлари инсоннинг ички дунёсини, руҳий ҳолатини, азобларини, қайғусини ифодалаб, ҳар қандай қийинчиликлар тажрибалар билан боғлиқлигини тушунишга ва ҳис қилишга ёрдам беради.

Иккинчи боб бўйича хулосалар

Ўзбек тилидаги умумий фразеологик бирликлар орасида ҳис-туйғу ифодаловчи иборалар жуда муҳим ўрин тутди. Бундай фразеологик бирликлар, кўпинча, асарлардаги персонажларнинг ташқи қиёфаси ва ички дунёсини образли тавсифлашда ишлатилади.

Мажозий маънода ишлатиладиган фразеологизмлар ўзларининг семантикасини ўзгартиради, натижада улар ажойиб тасвирга эга бўладилар, бу эса одамнинг жамоат ҳаётидаги хатти-ҳаракатларини, унинг ҳиссий ҳолатини ва бошқа шахсларга, ҳодисаларга, ҳаракатларга, ишларга муносабатини аниқ кўрсатиб беришга имкон беради.

Ушбу турдаги фразеологизмлар номинатив ва коннотатив маънога эга. Номинатив маъно субъектив-мантиқий маъно сифатида ифодалангани ва

ҳиссиёт, экспрессивлик, баҳолаш билан бирга келган ҳолатлар унинг коннотатив маъносидир.

Нутқда, бадиий асарлар матнида ушбу соҳанинг фразеологик бирликлари, кўпинча, турли хил вариантларда қўлланилади, бу эса одамнинг ҳолатини образли ва ҳиссий жиҳатдан очиб беришга имкон беради. Тил фактларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, инсон ҳиссиётларини ифодаладиган фразеологик бирликлар синонимик қаторларга ва уларнинг вариантларига эга. Бундай синонимикани ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади, бу фразеологик бирликларнинг эмоционал-экспрессив маъноларини тавсифлашда такрорланишдан сақланиш учун фойдаланиладиган эмоционал-экспрессив маънолари ва имкониятларини тўлиқроқ очиб беришга имкон берди.

Инсоннинг ҳис-туйғуларини ифодаладиган фразеологизмлар, аксарият ҳолларда, функционал ва услубий параметрлари бўйича сўзлашув ва кундалик услубга тааллуқлидир, бу энг кўп экспрессивлик, ҳиссийлик билан ажралиб туради. Таркибий ва грамматик хусусиятларига кўра, ушбу семантик гуруҳнинг фразеологик бирликлари, одатда, сифат ёки равишдошга тааллуқли бўлади. Инсоннинг ҳис-туйғуларини ифодаладиган фразеологик бирликларнинг аксарияти феъллар асосида шаклланади, унда ишлатиладиган соматизмлар эса қуйидагилардир: *юрак (юрак), кўз (кўз), лаборатория (лаблар), тери (тери), бош (бош), қулоқ (қулоқлар)* ва бошқалар.

III БОБ. БАҲО-МУНОСАБАТ ИФОДАЛОВЧИ АНТРОПОЦЕНТРИК ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРДА ЭМОЦИОНАЛ КОНЦЕПТ ТАДҚИҚИ

3.1.§ Инсоннинг ижобий фазилатларини ифодаловчи эмоционал-баҳо муносабат концептли фразео-семантик моделлар

Ўзбек тилшунослигида тилнинг семантик тизимини бир бутун сифатида тавсифлашда нутқнинг турли қисмлари семантик гуруҳлари ва семантик микромайдонларни ўрганишга алоҳида қизиқиш пайдо бўла бошлади, бу ерда фразеологик бирликлар ҳам маълум ўринни эгаллайди. Замонавий ўзбек тилида диққатга сазовор гуруҳ тахминий қийматдаги фразеологик бирликлардан ташкил топган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бундай фразеологик бирликлар сўзловчини баҳолашда, асосан, ижобий ёки салбий муносабатни характерлайди. Бундай фразеологик бирликларда номинатив ва баҳоловчи маънолар бирлаштирилиб, улар инсоннинг ҳиссий ҳолатини ва унинг нутқ объектига муносабатини ифодалайди. Бундай фразеологик бирликларни эмоционал-баҳоловчи фразеологик бирликлар (кейинги ўринларда - ЭБФ) деб аташ мумкин. В.П.Жуковнинг фикрига кўра, “тахминий қиймат тасодифий ва вақтинчалик эмас, балки унинг барқарор, доимий хусусиятлари томондан одам ёки объектнинг ижобий ёки салбий хусусияти сифатида тушунилади”.⁹⁶

Маълумки, инсон объектив ҳақиқатда яшайди ва ҳаракат қилади, ўзи унга дучор бўлади, бу унга ҳақиқатга нисбатан муносабатини билдириш ва шу билан бирга уни баҳолаш имконини беради. Шахснинг бу муносабатлари ва баҳолари бошқа лингвистик воситалар қатори руҳий ҳолатни, инсон қиёфасини, унинг феъл-атвори ва шахсий фазилатларининг ўзига хослигини

⁹⁶ Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: 1986. – 160 с.

очиб беришга имкон берувчи ҳиссий ва баҳоловчи фразеологик бирликлар ёрдамида амалга оширилади.⁹⁷

Ушбу бобда инсоннинг фазилатлари ва хусусиятларини ифодаловчи ЭБФнинг семантик ва услубий хусусиятлари очиб берилди. Бундай фразеологик бирликлар замонавий ўзбек тилида анча кенг тарқалган, улар кўпинча бадиий асарлар тилида қўлланилади. ЭБФ бошқа фразеологик бирликлардан стилистик ранг бериш билан ажралиб туради. Ушбу сифат фразеологик бирликларга уларнинг контекстуал амалга оширилишидан ташқарида хосдир. Эмоционал-экспрессив маънонинг ифодаланиш даражасига кўра ЭБФни иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин:

Сўзловчининг ижобий характеристикасини ва ижобий баҳосини ифодаловчи ЭБФлар: *баҳоси йуқ, лабидан бол томади, қўй оғзидан чўп олмаган, мусичадек беозор, йигитнинг гули* ва бошқалар.

Қуйидаги ЭБФлар сўзловчининг салбий характеристикасини ва салбий баҳосини ифодалайди: *дамида ош пишади, бети қаттиқ, аммамнинг бузоғи, уччига чиққан, қамчисидан қон томади, юмшоқ супурғи, бир қамчи йўргаси бор* ва бошқалар.⁹⁸

Маълумки, одам лисоний воситалар ёрдамида нутқ мавзусига нисбатан объектив ёки субъектив муносабатини билдиради. Инсонларга нисбатан баҳо-муносабат ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида бир қатор фразеологик бирликлар номинатив маънолардан ташқари эмоционал ва баҳоловчи муносабатни ҳам ифода этади. Масалан, *илоннинг ёғини ялаган* фразеологик бирлиги одамнинг салбий сифатини ифодалайди. Ушбу фразеологик бирлик орқали нафақат айёрлик (айёрлик, муғомбирлик) каби инсоннинг салбий хислатлари ва салбий хусусиятлари ифода этилади, балки нутқ объектига нисбатан образли, ёрқин, ҳиссий жиҳатдан салбий муносабат ҳам етказилади.⁹⁹

⁹⁷ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 123 б.

⁹⁸ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 278 б.

⁹⁹ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 145 б.

Коннотация ўзбек тилининг фразеологик бирликлари маъносида юқори нисбатни ташкил этади. Бу бадий образ яратишда алоҳида сўзлар сингари фразеологик бирликларнинг муҳим роль ўйнашига имкон беради. Коннотациянинг бошқа таркибий қисмлари билан таққослаганда кўриб чиқиладиган фразеологик бирликларнинг тахминий салоҳияти ажралиб туради. Бу коннотациянинг ҳиссийлик ва экспрессивлик каби таркибий қисмларининг аҳамиятини ошқор этади. Уларнинг роли ва аҳамияти катта, ammo шунга қарамай, бундай фразеологик бирликларнинг баҳоловчи таркибий қисми бошқа коннотация таркибий қисмларига қараганда муҳимроқдир.¹⁰⁰

Маълумки, фразеологик бирликларнинг семантикаси на уларнинг таркибий қисмлари маъносига, на улар билан синоним сўзларнинг маъноларига тўғри келмайди. Масалан, *афлотун мия* (ақлли) фразеологик бирлиги нафақат “ақлли”, балки “жуда ақлли” деган маънони англатади ва энг ақлли одамга нисбатан ишлатилади ва ФБ *илоннинг ёғини ялаган* (айёр) нафақат “айёр”, балки “энг айёр” деган маънони англатади. Биз кўриб чиқаётган фразеологик бирликлар энг юқори сифат ва инсон хусусиятларини ифода этишга хизмат қилишлари билан фарқ қилади.

Фразеологик бирликларнинг семантикаси унинг образлилиги билан бевосита боғлиқ ва, асосан, маълум бир тасвир асосида мавжуд, яъни аксарият фразеологик бирликлар ички шакли билан алоқада бўлиб туради. Тил ва нутқдаги фразеологизмлар ҳар доим ҳам номинатив-коммуникатив, ҳам экспрессив-эмоционал функцияларни бажаради.

Ушбу бобнинг мақсади инсоннинг фазилатлари ва хусусиятларини ифода этадиган фразеологик-семантик майдонлар бўйича тақсимланишини ҳисобга олган ҳолда ҳиссий ва баҳоловчи фразеологик бирликларни кўриб чиқишдир. Бадий асарларнинг фразеологик бирликларини майдонлар бўйича мутлақо аниқ тақсимлашнинг иложи йўқлиги аниқ, чунки кўп нарса

¹⁰⁰ Маматов.А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – 191 б.

ёзувчининг шахснинг ўзига хос характери тавсифлашдаги позициясига, шунингдек, контекстга боғлиқ, шунинг учун фразеологик-семантик майдон нуқтаи назаридан, биринчи навбатда, ўзларининг баҳолаш маъносига эга фразеологик бирликлар таҳлил қилинган.

Ҳозирги ўзбек тилида инсон характерининг фақат ижобий белгиларини ифодалайдиган фразеологик бирликлар гуруҳи мавжуд. Ушбу фразеологик бирликлар тўғридан-тўғри, самимийлик, кўркмаслик, жасорат, зукколик ва бошқалар каби ижобий фазилатларни акс эттиради, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, фразеологик бирликлар ҳақиқат ходисаларини очишда, инсоннинг ташқи ва ички дунёсини тасвирлашда, мажозий, ҳиссий жиҳатдан ишлашда бошқа тил бирликларидан фарқ қилади. Тасвирийлик, эмоционаллик сўзлар ва ибораларни образли ишлатишда бадий адабиётда метафоризация, рамзий маънода пайдо бўлади. Ўзбек тилининг фразеологик бирликларини таҳлил қилишда шахснинг ижобий хусусиятини ифодаловчи кўйдаги фразеологик ва семантик майдонларни ажратиш мумкин: а) самимийлик ифодаланганида, самимийлик; б) кўркмаслик, жасорат; в) ҳалоллик, садоқат, фидойилик; д) ақл, сабаб.

3.1.1. Самимийлик концептли фразео-семантик модел

Ҳозирги ўзбек тилининг бир қатор фразеологик бирликларида одамнинг тўғрилиги, самимийлиги каби ижобий фазилатлари ифодаланади: *юрагини очмоқ, юрагини бўшатмоқ, юрагини тўкиб солмоқ, юрагини ёриб гаплашмоқ, дардини солмоқ, очиқ юз билан, гапнинг пўст калласини айтиб қўя қолмоқ, дали-гули, одамнинг устида ўлиб бўлмоқ* ва бошқалар.¹⁰¹ Мисоллардан кўришиб турибдики, ушбу соҳанинг кўплаб фразеологик бирликлари, лексик ва грамматик таснифга кўра, оғзаки нутқда кўпроқ қўлланади. Феъл фразеологик бирликлари баҳолаш функциясини, шахснинг сифат хусусиятини бажаради. Шу муносабат билан фразеологик бирликлар сифат

¹⁰¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 256 б.

жихатидан аниқланган функцияга эга. Бундай феъл фразеологик бирликлар баҳоловчи маъноларга эга бўлиб, сонлик категорияларининг тури ва вақти каби хусусиятларини йўқотмайди. Масалан, *юрагини очмоқ* фразеологик бирлиги одамнинг самимийлигини ифода этади, шу билан бирга унинг бундай баҳолаш хусусиятига эга бўлиши феъл туркумлари ва вақт белгиларининг йўқолишига олиб келмайди. Нутқда бундай фразеологик бирликлар *юрагини очди, юрагини очади, юрагини очар эди, юрагини очмоқда, юрагини оч* каби шаклларда ишлатилади.

Ушбу ишда оғзаки фразеологик бирликларнинг тахминий қийматлари ишлатилган бўлиб, улар, асосан, инсоннинг сифати ва хусусиятини акс эттиради. Ўзбек тилининг ягона фразеологик луғатида *юрагини очмоқ* фразеологик бирлигининг қуйидаги вариантлари берилган (жонни очинг / очиғини айтганда: кўнглини очмоқ, юрагини ёрмоқ, кўнгил очмоқ, кўнгилнинг очилиши, қалбини очмоқ, кўнглини ўнглаш) ва мисоллар билан тасдиқланган: *Шавкат дардини очиб солди, юрагини кимга айтиб бўшатишни билмай турган эди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл) *У ким биландир юрагини ёриб гаплашишни истарди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) *Кимгадир тўкилиб - тўкилиб сўзлагиси, тарс ёрилгудек тўлиб кетган юрагини бўшатишни истар эди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёлғизлик қурбони)

Мисоллардан кўриниб турибдики, замонавий ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг доимий янгиланиши тенденцияси кузатилмоқда, конвертация қилинган фразеологик бирликлар асл вариантларга яқин маъно ва синонимларга эга. *Юрагини очмоқ* фразеологик бирлигининг юқоридаги вариантлари бошқа тасвир асосида яратилган. Одатда, фразеологик вариантлар бир хил тасвир ёки яқин тасвирлар асосида бирлаштирилади. Ушбу фразеологик бирликлар лексик вариантлардир, чунки уларнинг таркибида фразеологик бирликнинг таркибий қисмларидан бири янгиланади. Масалан, *кўнглини очмоқ* вариантларида юрак (юрак) ёки кўнгил (жон) компонентлари алмаштирилади; фразеологик бирликда *қалбини очмоқ* таркибида қалб (жон) компоненти алмаштирилган. Худди шу фразеологик

бирликнинг айрим вариантларида феъл алмаштирилади. Масалан, *очмоқ* феълнинг ўрнига *ёрмоқ* ишлатилади. Ушбу фразеологик бирликлар бири бири билан яқин образ асосида ўзаро боғлиқ бўлиб, инсоннинг ижобий фазилатларини ифодалашга имкон беради.

Шахснинг ижобий белгиларини ўзбек тилида номлашда, кўпинча, соматизмлар фаол компонент бўлган фразеологик бирликлар ишлатилади. Ўзбек тилидаги баъзи фразеологик бирликлар *юрак* сўзи иштирокида шаклланади: *юраги кенг*, *юрагида кири йўқ* ва бошқалар (сўзма-сўз айтганда, кенг юрак) *юраги кенг* фразеологик бирлиги *юраги дарё* вариантыга эга, бу ерда *кенг* сўзи *дарё* сўзи билан алмаштирилади. *Юраги дарёдай кенг* фразеологик бирлигининг таркибига *дарёдай* (дарё сингари) сўзи киритилганда фразеологик бирликнинг маъноси кучаяди, бу эса одамнинг ижобий фазилатларини кўпроқ образли ва ҳиссий жиҳатдан ифода этишга имкон беради. Фаол компонент *юрак* соматизми бўлган фразеологизм, баъзан *юраги тоза* (сўзма-сўз айтганда, тоза юрак) *кўнгли тоза* вариантыда ишлатилади, бу ерда *юрак* сўзи синоним сўз билан алмаштирилади. Компонентларни алмаштириш асосий фразеологик бирликнинг маъносини сезиларли даражада ўзгартирмайди. Иккала фразеологик бирлик ҳам инсоннинг ижобий фазилатларини тенг равишда тавсифлайди. Лексик-грамматик гуруҳ тилида фразеологик бирликлар ва уларнинг *юрак* соматизми (юрак) билан вариантларининг мавжудлиги юрак инсон ҳаётида муҳим роль ўйнаши билан изоҳланади.

Инсоннинг самимийлиги каби ижобий фазилатларини белгилашда *юз* (юз) соматизми иштирокида фразеологик бирликлардан фойдаланилади. Масалан, *очиқ юз билан*, *очиқ юзли*, *юзи ёруғ*. *Юз* (юз) компоненти ўрнига ҳиссий ранг бериш билан ажралиб турадиган, бадий услубда кўпроқ ишлатиладиган *чехра* синоними билан алмаштирилади. Эмоционал *чехра* сўзи фразеологик бирликнинг бир қисми бўлиб, ўзининг ҳиссий зарядини бутун фразеологик бирликка тарқатади, шунинг учун *очиқ чехра* билан ибораси инсоннинг ижобий фазилатларини кўпроқ ҳиссий ва образли ифода

этади. Ушбу фразеологик вариантлар бир-биридан маъно турлари билан фарк қилади. Баъзан нутқда *очиқ чирой* вариантыдан ҳам фойдаланилади, бу ерда *чирой* (шахс) сўзи юз сўзи ўрнини босувчи сифатида ишлатилади, шунинг учун замонавий ўзбек тилида кўп ҳолларда фразеологик хилма-хиллик фразеологик birlikларнинг таркибий қисмлари синоним сўзлар билан алмаштирилганда содир бўлади. Бундай алмаштиришлар натижасида фразеологик birlikларнинг семантикаси бир-биридан маълум маъно турлари билан ўзгармайди.

Одам характерининг бундай сифатини белгилаш учун *юзига айтмоқ* (юзга айт) фразеологик birlikи ишлатилади: *Сиз ... сиз ёмон киши экансиз! – деб шартта юзига айтиб, магазиндан чопганича чиқиб кетди.* (Асад Дилмурод. Кўчки)

Пўсткалласини айтмоқ фразеологизми очиқчасига гаплашишни, тўғридан-тўғри, очиқ гапиришни англатади. Бу сўзлашув нутқида кўпроқ қўлланилади: *Мактабга янги муаллим келган экан-ку, - Моҳира хола шошганидан гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қолди.* (Асад Дилмурод. Ранг ва Мехвар)

Бир қоп ёнгоқдай шалдирамоқ фразеологик birlikининг семантик таркиби самимийлик маъносини ўз ичига олади. Ушбу фразеологик birlik очиқ руҳли одамни ажратиб туради, яъни очиқ, самимий инсоннинг табиатини кўрсатишга хизмат қилади. Нутқда у эллиптик шаклда *бир қоп ёнгоқ* сифатида ишлатилиши мумкин: *Ҳамшира ҳақиқатан бир қоп ёнгоқ эди сира зериктирмайди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл)

Тадқиқот шуни кўрсатдики, замонавий ўзбек тилида ижобий баҳога эга бўлган фразеологик birlikлар салбий баҳоланган фразеологик birlikларга қараганда анча кам. В.Н.Девкин бу борада ҳақли равишда қайд этади: «Салбий баҳолаш қобилиятига эга сўзларнинг аниқ устунлиги, эҳтимол, ижобийликни табиий деб қабул қилиш билан боғлиқ. Инсон доимо камчиликларни, хатоларни, ёмон нарсаларни бартараф этиш билан

шуғулланиши керак. Шунинг сабаб бу унинг учун жуда муҳим ва тилда қатъий акс эттирилган”.¹⁰²

3.1.2. Ўзини тута билиш, кўркмаслик, жасоратлилик концептли фразео-семантик модел

Инсоннинг ижобий фазилатларидан бири бу ўзини тутиш, жасорат, кўркмасликдир. Инсоннинг бу фазилатлари ҳозирги ўзбек тилида образли ва ҳиссий жиҳатдан очиб берилиши мумкин. *Ўлимга тик қарамоқ, кўксини қалқон қилмоқ, ўзини қўлга олмоқ, тап тортмаслик, тишини-тишига кўймоқ, жон олиб, жон бермоқ, юрагида ўти бор, кўзида ўт ёнмоқ, жонини жабборга бермоқ* каби иборалар ва бошқалар ушбу гуруҳнинг фразеологик бирликлари, лексик ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан оғзаки нутқда ҳам, бадиий адабиётда ҳам кенг қўлланилади. Барча феъл фразеологик бирликлар бу ҳолда, биринчи навбатда, ўзининг асосий вазифасини бажаради, яъни улар тур ва вақтнинг оғзаки категориялари белгиларини сақлаб, баҳолаш маъносини ифодалаш билан бирга ҳаракатни белгилашга хизмат қилади. Масалан, *ўлимга тик қарамоқ* предикат сифатида ишлатилади, ҳаракатни семантик жиҳатдан билдиради. Ҳаракат услубининг маъноларини ифодалайдиган сўзлар билан бирлашганда, худди шу фразеологик бирлик инсонга ижобий ҳиссий баҳо беради. Яна бир мисол: *ўлимга тик қарамоқ* фразеологизми (сўзма-сўз маъносида ўлимнинг кўзига қараш) кўркмаслик, жасорат, ўлимга нисбатан нафрат маъносини ифода этади. Ушбу фразеологик бирлик, асосан, оғзаки нутқда ишлатилади: *Неча бор ўлимга тик қараб бирга қон кечган, худди ака-укадек қадрдонлашиб кетган бир дўсти ҳақида ҳикоя қилиб берди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка)

Кўксини қалқон қилмоқ фразеологизми одамнинг жасорати каби ижобий сифатни белгилашга хизмат қилади. Маълумки, ҳар бир тилда асосий элементи феъл бўлган оғзаки фразеологик бирликлар ушбу тилнинг ички

¹⁰² В.Н.Девкин. Очерки по лексикографии. – Т., 200. – 156 б.

манбалари асосида яратилган. Бундай таълимда бутун бирлик ёки унинг алоҳида таркибий қисмларининг образли мотивацияси муҳим рол ўйнайди. Оғзаки фразеологик бирликлар ўзига хос иккинчи даражали бўлиб, эркин комбинацияни образли равишда қайта кўриб чиқиш туфайли ҳосил бўлади. Бу борада Т.З.Черданцева куйидагиларни айтиб ўтган: “Берилган комбинацияга киритилган алоҳида сўзларнинг ва умуман бутун бирликнинг эркин комбинациясини ва грамматик хусусиятларининг ўзгаришини образли равишда қайта кўриб чиқиш натижасида ўзига хос семантикага эга бўлган янги белги пайдо бўлади. Лингвистик ифода воситалари арсеналида ҳақли равишда ўз ўрнини эгаллайдиган ва, ўз навбатида, янги тил белгиларининг шаклланиш манбасига айланадиган таркибий хусусиятлар мавжуд.

Шундай қилиб, *ўлимга тик қарамоқ, кўксини қалқон қилмоқ* каби оғзаки фразеологик бирликлар асосий вазифасидан ташқари феълга бириктирилган, яъни хатти-ҳаракатни тавсифлаш, инсоннинг фазилатларини кўрсатиб, унга нисбатан ижобий баҳони билдиради. Бундай образли қайта шаклланиш натижасида ушбу мураккаб феъллар ҳам фразеологик маъно касб этади.

Жонини жабборга бермоқ фразеологик бирлиги одамнинг ҳаракатини тавсифлашда, “ғайратли бўлишга, бор кучи билан уриниб кўриш” маъносида қўлланади. Бутун комбинацияни бир бутун сифатида қайта кўриб чиқиш туфайли фразеологик бирлик баҳоловчи аҳамиятга эга бўлади. Гапда ушбу фразеологик бирлик тахминий қийматга эга бўлади. Гапда ушбу ибора предикат вазифасини бажариши мумкин: *Ахир, уларни йўлга қўйиши учун қанчалар қон ютган, қанчалар жонингни жабборга берган эдинг.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар)

Ушбу контекстда биз бир нечта феъл бирикмаларини топишимиз мумкин, уларни қайта кўриб чиқиш натижасида инсоннинг ижобий фазилатларини кўрсатадиган ҳиссий ва баҳоловчи маънолар келиб чиқади. Ушбу фразеологик бирликлар предикат вазифасида ишлатилади. Масалан, *Сен уни оқ ювиб, оқ тарадинг, ўсиб-униши учун қўлингдан не келса, барини*

қилдинг, ҳориган-толганингга, ўлган-тирилганингга қарамадинг.

(М.Маҳмудов. Оқ гул)

Кўзида ўт ёнмоқ ибораси *юрагида ўти бор* фразеологик бирлиги сингари жасорат ва кўркмаслик маъноларини ифодалайди. Ушбу фразеологик бирликлар фақат кишини ижобий характерлаш учун ишлатилади: *Ажойиб йигит эди, юрагида ўти бор йигит эди, – деди-ю, Мавлонбекнинг ўзи ҳам йиғлаб юборди.* (Х.Дўстмуҳаммад.Қичкирик)

Шуни таъкидлаш керакки, ўзбек тилида фразеологик бирликларни ташкил этувчи феълларнинг доираси анча кенг. Бунга, авваламбор, предмети шахс бўлган умумий маъноли феъллар киритилиши керак. Инсоннинг ҳиссий ҳолатини ифодаладиган фразеологик бирликларнинг аксарияти ҳиссий ҳолатни ифодаловчи феъл ва шахснинг ҳаракати билан боғлиқ. Бундан ташқари ушбу фразеологик бирликлар сўзловчининг номзод объектга муносабатини билдиради, объектларни ижобий томондан баҳолайди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, баҳолаш – бу фразеологик бирлик маъносида мустаҳкамланиб, белгиланган объект, ҳодисага ижобий ёки салбий муносабатни ифодаловчи коннотациянинг таркибий қисми ҳисобланади. Баҳолаш ҳиссиёт билан чамбарчас боғлиқ. Кўпгина ҳолларда ушбу иккита тушунчани ажратиш қийин, шунинг учун биз уларни фразеологик бирликларнинг ҳиссий-баҳолаш хусусиятлари деб атаيمиз. Ҳиссий баҳолаш объектга муносабат билан боғлиқ, аммо у одам ҳиссиётининг намоён бўлиш даражаси билан фарқ қилади. Масалан, юқоридаги *ўлимга тик қарамоқ, кўзида ўт ёнмоқ, юрагида ўти бор* ва бошқа фразеологик бирликлар нафақат “жасур”, “кўркмас”, балки “ўта жасур”, “ўта кўркмас” деган маънони англатади. Бундай фразеологик бирликлар туфайли сўзловчи номзод объектга нисбатан ҳиссий муносабатини билдиради.

Ўзбек тилида инсоннинг ўзини тута билиш каби ижобий сифатини ифода этадиган фразеологизм ҳам мавжуд. Масалан, *ўзини қўлга олмоқ* фразеологик бирлиги “*ўзингизни тортинг, ўзини тута билиш, ўзини туттиш*” деган маънода предикат сифатида ишлатилади. Ушбу фразеологик

бирликнинг семантик таркибида ҳиссий баҳолашнинг улуши унчалик катта эмас: *Шунинг учун ҳам мажлисга солаямманда! – деди Одил ака ўзини қўлга олиб.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Кечирасиз, Маъруфбой Афзалович, – деди ўзини қўлга олиб, – балки Ниёз Ғиёсович чиндан ҳам одамоҳун одамдир, мен билмайман, лекин қўли эгри экан.* (Асад Дилмурод. Кўчки) *Йигитлик орномуси қаёқда колди! Қўлга ол ўзингни!* (М.Маҳмудов. Оқ гул)

Ўзини босмоқ фразеологизми предикат сифатида ишлатилиб, “ўзини тиймоқ ёки тийилмоқ” маъносини ифодалайди: *Йўқ, йўқ, ўзингни бос, ҳовлиқма, ортиқча ҳаяжон сен учун кони зарар!* (М.Маҳмудов. Оқ гул)

Кўриниб турибдики, ушбу семантик майдоннинг фразеологик бирликлари, асосан, инсон характери билан боғлиқ. Қайта кўриб чиқилган маънога эга феъл фразеологик бирликлар объект, ҳодисанинг (бизнинг ҳолатимизда, одамнинг) ижобий фазилатларини акс эттирувчи баҳолаш хусусиятларига эга бўлади. Тузилиши жиҳатидан ушбу фразеологик бирликлар аксарият ҳолларда учта таркибий қисмдан иборат бўлиб, улар “ном + от + феъл” модели бўйича тузилган: *кўзида + ўт + ёнмоқ, кўксини + қалқон + қилмоқ*. Икки компонентли “от + феъл” фразеологик бирликлари бу соҳада нисбатан кам учрайди: *ҳушини + йиғмоқ, ўзини босмоқ*.

3.1.3. Ҳалоллик, садоқат, садоқатлилик концептли фразео-семантик модел

Ушбу фразеологик-семантик бирликлар хусусияти замонавий ўзбек тилида ҳалоллик, Ватанга, ҳар қандай ишга, ғояга, инсонларга садоқат кабиларни ифода этишда, энг ҳалол, садоқатли инсонни характерлашда кенг намоён бўлади. *Жонини тикмоқ, жонини фидо қилмоқ, кўнгли тоза, дили тоза, очиқ кўнглил* фразеологизмлари ва бошқалар инсоннинг ўзига хос баҳолаш қадриятларига эга бўлган ижобий фазилатларини тавсифлайди. *Жонини ҳам аямаслик* фразеологизми фидойилик, кимгадир ёки нимагадир садоқат маъносини ифодалаш учун ишлатилади. Масалан: *Дарҳақиқат, унинг гап-сўзидан жувон эри учун жонини-жаҳонини ҳам аямайдиған кўринади.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка) Шу нуқтаи назардан, *жаҳонини сўзи*

фразеологик бирликка қўшилиб, деформацияга учрайди, бу эса одамга нисбатан ижобий ҳиссий муносабатни ифодалашда сўзнинг маъносини оширади. Худди шу фразеологик бирлик, феълнинг алмаштирилиши натижасида, турли хил тузилишда ишлатилиши мумкин: *“Тамара хола шу Улфат акага жони-жаҳонини қўйган эди-да, ўла-ўлгунча оғзидан қўймади-я!* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёлғизлик қурбони)

Жонини тикмоқ фразеологизми, шунингдек, ҳар қандай иш ёки шахсга садоқат маъносини охиригача ифодалайди, яъни инсоннинг юқори ижобий фазилатларини тавсифлайди: *Мен жонимни яхшилик йўлига тикканман.* (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги)

Жонини фидо қилмоқ фразеологизми фидойилик маъносини очиш учун ишлатилади, садоқатни инсоннинг ижобий фазилати сифатида таъкидлайди: *Агар билсанг биз бир-биримизни қўллаб-қувватлашимиз, бир-биримизга жонимизни фидо қилишимиз керак.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка) Нутқда худди шу фразеологик бирлик эллиптик шаклда ишлатилиши мумкин: *Шундай лаҳзаларда у ўзини бениҳоя мард ва шижоатли ҳис этар, бирор кимса шу тобда жонини сўраса ҳам беришига тайёр эди.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар)

Ўзбек тилида ҳалоллик, одоб-ахлоқ каби характерли хусусиятларни ифода этишда қуйидаги фразеологик бирликлар ишлатилади: *кўнгли тоза, дили тоза, очиқ кўнгил, қўй оғзидан чўп олмаган, диёнати пок, вужуди пок, юраги тоза* ва бошқалар.

Кўнгли тоза (соф қалб) фразеологизми инсоннинг самимийлик, ростгўйлик каби ижобий сифатини билдиради. Таркибий ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан у сифат фразеологик бирликларга тегишли, чунки у одамнинг хусусиятини билдиради. Таркибий жиҳатдан ушбу фразеологик бирлик “от + сифат” (кўнгли + тоза) модели асосида қурилган. Нутқда у турли хил вариантларда ишлатилади: *дили тоза, юраги тоза.* Бадий асарлар тилида маълум услубий функцияни бажарадиган бундай фразеологик

бирликлар асар характерининг ижобий сифатини образли, ҳиссий акс эттиришга хизмат қилади.

Диёнати пок фразеологик бирлигининг семантикаси одамда ҳалолликнинг намоён бўлишини кўрсатади. Нутқда ушбу фразеологик бирлик *вужуди пок* шаклида ишлатилиши мумкин. Ушбу фразеологик бирликлар “от + сифат” модели бўйича тузилган: *диёнати + пок*, *вужуди + пок* ва сифат фразеологик бирликлар туркумига киритилган. Бадий асарлар тилида улар фақат одамнинг ижобий характеристикаси учун ишлатилади, характернинг ижобий хусусиятларини таъкидлайди, сўзловчининг суҳбатдошга бўлган муносабатини экспрессив ва эмоционал тарзда ифодалайди. Ушбу турдаги фразеологизмлар нутқда фақат баҳолаш маъносида қўлланади: *Минг шукурки, ўгли хам, кампири хам ҳалол яшади, имони саломат, диёнати пок кетди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Нозимахоннинг тили шакар эди, кўзи, сўзи, вужуди пок эди, бир табассум билан оддий, нурсиз лаҳзаларни беқиёс байрамларга айлантириб юбора оларди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё) Бадий асарлар тилида ҳалолликнинг ижобий сифатини ифодалаш учун *диёнати пок* ёки *вужуди пок* фразеологизмлари билан семантик жиҳатдан бир хил бўлган *имони саломат* фразеологик бирлиги ишлатилган. Гапирувчининг ижобий муносабатни ифодалаш учун *тили шакар* фразеологик бирлигидан ҳам фойдаланишади.

Кўй оғзидан чўп олмаган фразеологизми (сўзма-сўз “қўйдан ўт пичоғини тортиб олмаган одам”, “пашшага зарар етказмайдиган одам”) нутқда баҳолаш функциясини бажариб, функционал ва услубий жиҳатдан у сўзлашув услуби билан боғлиқ.

Шундай қилиб, замонавий ўзбек тилида инсоннинг ҳалоллик, садоқат, зарарсизлик каби сифат хусусиятларини ифодаловчи фразеологик бирликлар кенг қўлланилмоқда. Бадий адабиёт тилида улар персонажларнинг ташқи ёки ахлоқий кўринишини, уларнинг феъл-атвори ва хулқ-атворини, ижтимоий мавқеи ва бошқа образларга муносабатини тавсифлаш учун ишлатилади.

Ушбу гуруҳнинг фразеологик бирликларини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, таркибий ва грамматик тасниф талабларига мувофиқ улар сифатдош сифатида таснифланади. Бундай фразеологик бирликларда етакчи сўз сифатлардир.

3.1.4. Ақл-заковатлилик, сабр-тоқатлилик концептли фразео-семантик модел

Ақли, тезкор одамни ўзбек тилида образли тавсифлаш учун қуйидаги фразеологик бирликлар ишлатилади: *ақли етади, афлотун мия, мағзини чақмоқ, етти ўлчаб бир кесмоқ, ақли бутун, диди баланд, баҳоси йўк, юраги кенг, оғзидан бол томади, йигитнинг гули, мусичадек беозор, ширин сўз, тили ширин, йигитнинг султони, оқ кўнгил, диди ўтқир, бир сўзли, кесиб гапирадиган, эс-хушли, фариштадек пок* ва бошқалар.¹⁰³ Ушбу гуруҳнинг баъзи фразеологик бирликларини тавсифлаймиз.

Ақли етади фразеологизми (ақли, тезкор) одамнинг ақлий қобилиятини тавсифлаш учун ишлатилади. Ушбу фразеологик бирлик “от + феъл” модели бўйича тузилган бўлиб, функционал ва грамматик хусусиятларига кўра сифат тарзида таснифланади. Нутқда у турли хил вариантларда ишлатилиши мумкин, масалан, *ақли бутун* сифатида. Шунингдек, одамнинг ижобий характеристикаси учун ишлатилади: *Пирманнинг келгани жуда яхши бўлди. Қурилишга худди шунақа қўли гул йигитлар зарур эди. Абдулло билан материаллар олишаётганида бир-икки разм солса, анча нарсага ақли етадиган.* (Ҳамид Элхон. Майнагул)

Юраги кенг фразеологизми (сўзма-сўз айтганда, кенг юрак) кенг руҳли, сахий, ақли, тезкор, оқилона одамни характерлаш учун ишлатилади. Унинг хилма-хиллиги ижобий фазилат сифатида сахийлик белгисини ифодалайди. Ушбу фразеологик бирликларнинг структуравий диаграммаси қуйидагича кўринади: “от + исм”, “от + сифат” ва уларнинг барчаси сифат фразеологик бирликларни назарда тутди. Бадиий адабиёт тилида улар характернинг

¹⁰³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 134 б.

ижобий фазилатларини ифодалаш учун ишлатилади: – *Ха, ошиқлар сафи янгиланди, кекса бўгин ўрнини янги бўгин олди, зуборсиз, бидъатлардан пок, юраги кенг ёшлар.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар) *Шунда ҳам у юрагини кенг тутиб, яна арқонни узун ташлади. Тавба, кишининг шунчалик ҳам асаби мустаҳкам, юраги дарё бўладими!* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) *Билмадим, лекин отамнинг кўнгли кенг эмасми, бировнинг дилига озор беришни эп кўрмасдилар.* (Асад Дилмурод. Ранг ва Мехвар)

Диди баланд фразеологизми (том маънода юқори дид) инсоннинг ижобий фазилатларини ифода этишда қуйидаги вариантларда қўлланилади: *диди баланд, диди ўткир.* Ушбу фразеологик birlikлар “от + сифат” модели асосида қурилган. Бадиий адабиёт тилида, одатда, фақат ижобий белгиларнинг хусусиятларини тавсифлаш учун ишлатилади: *Кийинишидан нозик табиатлиги, баланд дидлиги кўришиб турарди.* (Асад Дилмурод. Ранг ва Мехвар)

Характернинг ижобий хусусиятларини ифодалаш учун семантик жиҳатдан бир маъноли, аммо тузилиши жиҳатидан ҳар хил бўлган фразеологик birlikлардан фойдаланиш мумкин. Масалан, *оқ кўнгли* фразеологик бирлиги одамнинг ижобий хусусиятга эга бўлган ҳалоллик ва самимийлик белгисини билдиради. Бадиий асарларда бу одамга нисбатан ижобий муносабатни ифодалаш учун ишлатилади, чунки бунга фразеологик birlikда контекстуал муҳитга боғлиқ бўлмаган ўз баҳолаш маъносининг мавжудлиги ёрдам беради: *Нилуфар бу оқкўнгли, меҳрибон йигитдан астойдил миннатдор бўлиб кетди.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар)

“*Кўнгли очиқ одам*” маъносини ифодалаш учун *очиқ кўнгли* фразеологизмидан фойдаланилади. Ушбу фразеологик birlikнинг семантик тузилиши инсоннинг самимийлиги каби ижобий сифатининг қўшимча маъносини ўз ичига олади, бу эса ушбу фразеологик birlikдан инсоннинг ижобий фазилатларини ўзларининг баҳолаш маъносида ифодалашда фойдаланишга имкон беради. Тузилиши жиҳатидан ушбу фразеологик birlik “сифат + от” модели асосида қурилган. Мана бир мисол: *Қизча ҳам*

сера монелик билдирмасди, аксинча очиққўнгил билан қарши оларди (М.Маҳмудов. Оқ гул). *Очиқ кўнгил, саховатли киши эди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

“*Самимий, соф қалб билан*” маъносини ифода этувчи фразеологизмлар *кўнгли тоза* (том маънода, руҳи тоза) каби фразеологик бирликлар инсоннинг ижобий фазилатларини тавсифлаш учун ишлатилади. Масалан: *Ўзига қарашни билмагани билан кўнгли тоза, меҳнаткаш, – дея кўнглидан кечирди Султон.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичкирик) *Аслида кўнгли тоза қиз. Бироқ кейинги пайтларда таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка) *У яхши қиз, кўнгли тоза.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка)

Ўзбек тилида ақлли, оқилона, тезкор одамнинг қиёфасини очишда *етти ўлчаб бир кесмоқ* фразеологик бирлиги ишлатилиб, “етти марта ўлчаб, бир марта кес” деган маънони англатади. *Сиз зийраксиз, ақллисиз, етти ўлчаб бир қирқасиз.* (Асад Дилмурод. Ранг ва Меҳвар)

Арқонни узун ташламоқ фразеологик бирлиги “шошилмаслик, ҳар қандай масалани ҳал этишда оқилона ва сабрли бўлиш” маъносини англатади. Ушбу фразеологик бирлик инсоннинг ижобий фазилатларини билдиради: *Шунда ҳам у юрагини кенг тутиб, яна арқонни узун ташлади.* (Зулфия Қуролбой қизи. Аёл). Шу нуқтаи назардан *юрагини кенг тутмоқ* ва *арқонни узун ташламоқ* фразеологик бирликлари оқилона, босиқ одамнинг ижобий фазилатларини таъкидлайди. Структуравий равишда, фразеологик бирлик “от + сифат + феъл” модели асосида қурилган.

Ўзбек тилидаги баъзи фразеологик бирликлар энергия, мақсадга мувофиқлик, ақл каби ижобий фазилатларни ифода этади, масалан, *оёқ-қўллик* (бақувват, ақлли, оқилона). Ушбу фразеологик бирлик “от + от” тузилишига кўра қурилган ва сифатга ишора қилади. Бадий адабиёт тилида у ақлли, бақувват одамни тасвирлаш учун ишлатилади: *Савоб яхши – у бир зум кўзларини қисиб ўйлагач, қўшиб кўйди: – Келиним ўзиям тузук хотин,*

оёқ-қўлликкина (Р. Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд заҳар севгига айланди).

Ақли каби ижобий хусусиятларни ифодалаш учун фразеологик бирликлар таркибида *бир сўзли, кесиб гапирадиган* бирикмаларидан фойдаланилади. Биринчиси “рақам + от” моделига асосланган, иккинчиси – “феъл + феъл”. Нутқда улар одамнинг ижобий фазилатларини ифодалаш учун ишлатилади: *Онаси холасининг акси – бир сўзли, уддабурон, кесиб гапирадиган хотин эди.* (Б.Бунёд. Опа-сингил)

Материалларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, инсоннинг хусусиятларини баҳолаш учун ҳиссий рангдаги фразеологик бирликлар кенг қўлланилади. Асосан, ушбу гуруҳнинг фразеологик бирликлари метафора асосида қурилган бўлиб, улар тўғридан-тўғри одам ёки ҳайвон танасининг маълум бир қисмини кўрсатиши мумкин. Бундай фразеологик бирликларнинг асосий белгиси семантик ёки образли ифодалашга қодир бўлган одам ёки ҳайвон танасининг қисмларини, шунингдек, бутун объектни билдирувчи сўз бойликлари билан боғлиқ.

Инсоннинг ижобий хусусиятини ифодаловчи фразеологизмларга, кўпинча, тана қисмларини билдирувчи компонентлар (соматизмлар) киради. Масалан: *бағир, қўл, оғиз, мия, юз, юрак, тиш, кўз, бармоқ*; ҳайвонлар: *қўй, мусича*; нарсалар: *тегирмон, арқон, кўрна* ва бошқалар.

Шахснинг зарарсизлик каби ижобий фазилати ўзбек тилида *мусичадек беозор* (том маънода гурд каби зарарсиз) фразеологик бирлиги ёрдамида ифода этилади. Масалан: *Тамара хола қирқ йиллик жафокаш ҳамроҳи – мусичадек беозор, Улфат аканинг қадр топмаган қадрини мана энди кун сайин тобора теранроқ сезаётир.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёлғизлик қурбони)

Номинал предикат сифатида нисбатан осонликча ишлатиладиган бундай фразеологик бирликларга ҳиссий-баҳоловчи маънолар хосдир, шунинг учун сифат баҳолаш қиймати, айниқса, оғзаки фразеологик бирликларга хосдир.

Моддий типдаги деярли барча тугалланмаган фразеологик бирликлар баҳоловчи маънога эга ёки бундай маънони ифодалашга қодир.

3.2.§ Инсоннинг салбий хусусиятларини ифодалайдиган ҳиссий ва баҳоловчи фразеологик бирликлар

Замонавий ўзбек тилининг фразеологияси қайсарлик, бекорчилик, дангасалик, ҳаракатсизлик, сергаплик, такаббурлик, мақтанчоқлик каби инсоннинг салбий фазилатларини ифода этиш учун фаол қўлланади.

Биз ўрганган материаллар шуни кўрсатадики, салбий хусусиятларни ифода этадиган эмоционал-баҳоловчи фразеологик бирликлар тегишли эмоционал-баҳоловчи маънога ва ҳиссий-баҳоловчи фойдаланиш сифатига эга.

Ҳиссий-баҳоловчи *дами баланд, дамида ош пишади, бир қамчи йўргаси бор, бети қаттиқ, бекорчи хўжа, без бўлиб турмоқ, аммамнинг бузоғи, илоннинг ёгини ялаган*¹⁰⁴ ва бошқа фразеологик бирликлар аслида экспрессив, эмоционал маънога эга ва баҳолаш, услубий ранг беришда фойдаланилади.

Баҳоловчи маънога эга бўлган баъзи фразеологик бирликлар, масалан, *сўзида турмоқ, сўзида қаттиқ турмоқ, кўзини қадамоқ, икки оёғини бир этикка тиқмоқ* ва бошқалар инсоннинг ижобий ва салбий сифатларини билдириши мумкин. Бундай фразеологик бирликларнинг ҳиссий ва баҳолаш хусусиятлари, одатда, нутқда амалга ошади: *Кампир эътироз қилса ҳам, у ўз сўзида тургани учун, ниҳоят саватга нон тахлаб беришга мажбур бўлди* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат). Ушбу контекстда *сўзида турмоқ* фразеологик бирлиги қайсарлик каби салбий сифатни ифода этади. Шу билан бирга таъкидлаш керакки, худди шу фразеологик бирлик ижобий сифатни ҳам, масалан, ҳал қилувчиликни, зукколикни ифода этади: *Ишончи комил бўлса, сўзида қаттиқ туриб, таклифнинг ўринлилигини исботлаб бериши керак.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар)

Тадқиқот ишида, асосан, баҳолаш маъносига эга бўлган фразеологик бирликлар, яъни контекстуал ишлатилишидан қатъи назар доимий равишда баҳоловчи маънога эга бўлган фразеологик бирликлар ўрганилади.

¹⁰⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 167 б.

3.2.1. Ҳийла-найранг, айёрлик ва иккиюзламачилик концептли фразео-семантик модел

Замонавий ўзбек тилида одамнинг ҳийла-найранг, айёрлик ва иккиюзламачилик каби салбий сифатини ифода этиш учун фразеологик бирликлар турли хил вариантларда, аммо нутқда маъно жиҳатидан бир-бирига яқин маънода ишлатилади. Бундай фразеологик бирликларга *илоннинг ёгини ялаган, пихини ёрган, тулкилик қилмоқ, қўл учида ишламоқ, ичидан пишган, юраги қора, тили аччиқ, тили бошқа, дили бошқа, қўли эгри, юмшоқ супурги, ичи қора* ва бошқалар киради. Ўзбек тилида ҳийла-найрангнинг салбий сифатини белгилаш учун бир-биридан структуравий, аммо маъно жиҳатидан фарқ қиладиган бир неча фразеологик бирлик ишлатилган ҳолатлар мавжуд. Масалан, *илоннинг ёгини ялаган, пихини ёрган, тулкилик қилмоқ, ичидан пишган, ичимдагини топ* ва бошқалар.¹⁰⁵

Улардан баъзиларига тавсиф берамиз. *Илоннинг ёгини ялаган* (сўзма-сўз илоннинг ёгини ялаш) ҳийла-найрангни, алдовни салбий сифатлаш учун қўлланади ва бадиий асар тилида ҳам фразеологик бирликлар ҳийла-найрангни характерлаш учун ишлатилади. Функционал ва услубий хусусиятларига кўра ибора сўзлашув ва кундалик ҳаётга тегишли ҳисобланади. Масалан: *Аммо тоғаси ўлим олдидан “чол илоннинг ёгини ялаган одам, менга кўп панд берди лаънати” деди.* (Х.Хушвақов. Каттакўрғон тонги)

Нутқда у лексик ўзгаришларга учраши мумкин. Демак, *ялаган* (*яламоқ*) ўрнида баъзида *еган* (ким еган) сўзи фразеологик бирликнинг таркибий қисми сифатида ишлатилади. Иборанинг баҳо қиймати, уларнинг контекстуал фойдаланилишидан қатъи назар, доимийдир.

Одамнинг салбий хусусияти: ҳийла-найранги, айёрлиги *илоннинг оёгини санаган* (том маънода, илоннинг оёқларини санаш) фразеологик бирлигида ифодаланади: *Илоннинг оёгини санаган Маъруфбой Афзалович Солижонни шунақа авраб ташладики, бечора лом-лим деёлмай қолди.* (Асад Дилмурод.

¹⁰⁵ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 178 б.

Кўчки) *Илоннинг оёғини санаган Маъруфбой Афзалович узоқдан сиполик билан айлантириб келиб деди: ҳозир ошиғи олчи турган пайт.* (Асад Дилмурод. Кўчки)

Ер тагида илон қимирласа билмоқ фразеологизми (том маънода илон харакатини ер остидан ҳам хидлаш) ҳам одамдаги хийла-найранг хусусиятини очиш учун ишлатилади: *Бу одам ер тагида илон қимирласа билади – деб ўйлади Самад.* (Т.Жўраев. Бозор дунё.)

Мисоллар шуни кўрсатадики, нутқдаги бир хил фразеологик бирлик турли хил тузилиш вариантларида ишлатилиши мумкин, аммо фразеологик бирликларнинг маъноси ўзгаришсиз қолаверади. Бизнинг мисолларимизда барча вариантлар одамнинг хийла-найранг, айёрлик каби салбий сифатини ифода этади. Ушбу фразеологик бирликлар метафора ёрдамида ҳосил қилинган. Демак, метафоразациялашган *илон* сўзи, кўпинча, салбий хусусиятни ифодалайди. Бундай ҳолларда ушбу сўз ишлатилганда, “хиёнат”, “хоинлик”, “ёвузлик” ғояси шахсийлаштирилади. *Илон* сўзини ўз ичига олган фразеологик бирликлардаги умумий “хийла-найранг” маъноси нутқ предметига нисбатан ўта салбий муносабатни ифода этишга хизмат қилади.

Ушбу фразеологик бирликларнинг яна бир хусусияти – уларнинг нутқда ўз-ўзини баҳоловчи маънода ишлатилишидир. Нутқимизда, тилимизда *пихини ёрмоқ* фразеологик бирлиги тез-тез учрайди, бу табиатан хийла-найрангнинг салбий белгиларини эскирган-баҳоловчи маънога эга, оғзаки нутқда кўпроқ ишлатилади. Ушбу фразеологик бирликдан фойдаланиш контекстли муҳитга ва муаллифнинг баҳолаш позициясига боғлиқ бўлиб, баъзи ҳолларда ақлли одамни характерлаш учун ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан: *Маъруфбой Афзаловичга ўхшаганлар билан учрашавериб пих ёрганиданми, ортиқча гап чўзмади.* (Асад Дилмурод. Кўчки) *Пихини ёрган, Одил ака ҳам материалдан хато топа олмайди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат) Биринчи контекстда хийла-найрангли одамнинг салбий хусусиятлари ҳақида аниқ кўрсатма мавжуд бўлса, иккинчисида ўша

фразеологик бирлик тажрибали одамни изоҳламоқда, бу ижобий сифат саналади.

Ҳиссий ва баҳоловчи характердаги синоним фразеологик бирликлар *ичидан пишган, ичимдагини топ, ичи қора, юраги қора, ичи кир, юраги кир* ва бошқалар одамни баҳолашда ўз муносабатини ҳиссий ва экологик жиҳатдан ифода этар экан, айёрлик билан боғлиқ бўлган фақат салбий инсоний хусусиятларни очиб беради. Масалан, *ичидан пишган* фразеологик бирлиги (сўзма-сўз айтганда, яширин одам, ўз фикрига эга) одамнинг салбий характеристикаси билан бирга хийла-найранги, иккиюзламачилигини ҳам намоён қилади: *Сенинг-ку, ифлос тил ёғлама, ичидан пишганлигингни билардим, лекин юраги қора, ифлос, извогарлигиндан беҳабар эканман.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар)

Юраги қора фразеологизми (сўзма-сўз: қора юрак) ёмон ниятли, айёр, иккиюзламачи, ғаламис маъносида ишлатилади. Бадий асарларда *ичимдагини топ* фразеологик бирлиги сир бой бермайдиган, индамас одам маъносида ишлатилади, масалан: ... *Ўртоқларидан ажраб тўппа-тўғри келиб ёнига ўтирди-я. Ичидан пишган бу.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик) – *Қизиқ одатинг бор-да. Нега бу ерга келиб камган, ичимдагини топ дейдиган бўлиб қолдинг, ҳайронман.* (Х.Дўстмуҳаммад. Қичқирик)

Инсоннинг салбий хусусиятларини тавсифловчи *ичидан пишган* ва *юраги қора* каби фразеологизмлар аксарият ҳолларда “от + сифат” модели асосида тузилган, бу уларни сифат ва равишдош деб таснифлашга имкон беради ҳамда *ичи қора, юраги кир, ичи кир, юраги кир* фразеологик бирликлари билан синонимдир. Икки компонентли сифат фразеологик бирликлар “от + сифат” структуравий схемасига эга. Мана баъзи бир мисоллар: *Одамларга яхшилик қилишни ўйлаган. Унинг иши ичи қора, ёмон одамларга ёқмаган.* (Ҳамид Элхон. Майнагул) *Ичи қоралигини сезардим, бунчалик ошкор изҳорини кўрмагандим. Ётирай, тил учида ҳам бирон нарса демади-я.* (Ҳамид Элхон. Майнагул)

Илондай аврамоқ фразеологизми (сўзма-сўз айтганда, сеҳрлаш, илон каби гипноз қилиш) ҳар доим айёр одамни баҳолаш учун ишлатилади. Ушбу фразеологик бирлик ҳиссий баҳо бериш даражаси билан ажралиб туради. У “от + феъл” модели асосида қурилган ва инсоннинг феъл-атворини тавсифлайди. Мисоллар: *Ёғочнинг бўшини қурт ейди. Бизни илондай авраб дамига тортаётганлар кимлар.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка) *Ёки илондай авраб, ичингга кириб олиб, бутун сир-асрорингни хатлаб юргандир.* (М.Маҳмудов. Оқ гул)

Маълумки, эмоционаллик, экспрессивлик ва баҳолашнинг стилистик эффектлари яратиш усулларида бири бу фразеологик бирликнинг таркибий қисмларидан бирини ёки бутун барқарор комбинациясини яхлит ҳолда метафоризациялашди. Лингвистик материал шуни кўрсатадики, шахсни сифат жиҳатидан баҳолашда фразеологик бирликларнинг аксарияти унинг таркибий қисмлари метафоризациясидан фойдаланади. Инсоннинг хийла-найранг, айёрлик каби салбий фазилатларини ифода этадиган ҳиссий-баҳоловчи фразеологик бирликлар, масалан, *илоннинг оёғини санаган, илоннинг оёғини еган, илондай аврамоқ, тулкилик қилмоқ* ва бошқалар¹⁰⁶ фразеологик ифоданинг маъносини метафоризация қилиш асосида қурилган. Маълумки, *тулки* (тулки) энг айёр ҳайвон ҳисобланади. Ушбу хусусият инсонга ўтказилади, бу фразеологик семантикада ҳиссийлик, экспрессивлик, баҳолаш ва услубий рангланишнинг намоён бўлишига ёрдам беради. Фразеологик бирликларнинг семантик тузилиши учун баҳолаш, айниқса, характерлидир, чунки у одамнинг салбий хусусиятларини ифода этади.

Тили бошқа, дили бошқа фразеологизми инсоннинг салбий сифатини, иккиюзламачилигини очиқ беради. Масалан: *Ниёз Фиёсовичнинг тили билан дили бир эмас! Ёлгонни чин, чинни худо урдириб гапиради.* (Асад Дилмурод. Кўчки)

¹⁰⁶ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1992. – 148 б.

Мисолдан кўриниб турибдики, баъзида ушбу фразеологик бирлик янгиланган шаклда ишлатилади, *дили бошқа ўрнига, дили бир эмас* шакли кўлланади.

Ўзбек тилида салбий белгини ифода этиш учун *усту ялтироқ, ичи қалтироқ* фразеологизмидан ҳам фойдаланилади: *Акаси ҳам шунақа, тили бийрон, усту ялтироқ, ичи қалтироқ одам эди.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Айрим фразеологик бирликлар бир вақтнинг ўзиде иккиюзламачилик ва айёрликнинг салбий хусусиятларини ифодалайди: *соясига салом бермоқ, соясига кўрпача солмоқ, юмишқ сутурги, ўнг қўли бўлмоқ* ва бошқалар. Ушбу маъноларни ифодаладиган баъзи мисолларни келтирамиз: *Соямга салом берарди. Мехрибонлик муҳаббат элчиси, дегандек, мен содданинг мехри унга борган сари ошиб борарди.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар) *Агар ўшанда қахрамон бўлиб кетганда одамлар соясига кўрпача солишарди.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар) *Бу юмишқ суатурги ўлгур, нега эрингизга бунақа елим бўлиб ўляпти, девдим-а, тагида бир балоси бор экан-да!* (Т.Жўраев. Бозор дунё) *Шу ниятда таълим соҳасига кирган, қамалган Содиқ унинг ўнг қўли экан.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

Шундай қилиб, инсоннинг салбий жиҳатларини тавсифлаш учун бадий асарлар тилида иккиюзламачилик, айёрлик маъносига эга бўлган фразеологик бирликлар ишлатилади. Структуравий ва грамматик жиҳатдан бундай фразеологик бирликлар келишик хусусиятига эга. Нутқда улар ҳар доим баҳолаш қиймати сифатида ишлатилади, бу контекстда ёки ҳар қандай тақсимотда инсоннинг салбий хусусияти билан кучаяди. Номинатив маънолардан ташқари, фразеологик бирликнинг барча маълумотлари коннотатив маъноларга эга.

3.2.2. Кибр, ўзига бино қўйиш концептли фразео-семантик модел

Ўзбек тилида такаббурлик одамнинг салбий хусусияти сифатида баҳоланадиган фразеологизмларга *дабдаба қилмоқ, дами баланд, дамида ош*

пишмоқ, бино қўймоқ, баланд қелмоқ, димоғига қурт тушган, назарга илмаслик, катта гапирмоқ каби иборалар киради.

Дамида ош пиширмоқ фразеологизми структуравий жиҳатдан “от + от + феъл” модели асосида қурилган, учта таркибий қисмдан иборат. Бадиий адабиётда такаббур инсонларни образли сифатлаш учун ишлатилади: *Дамингда ош пишади-я. Камол!* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар) Э, *илгари дами жуда баланд эди, бир қўрқитиб гах деса қўлга қўнадиган қилиб олдим.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Бино қўймоқ (такаббурлик) фразеологизми “от + феъл” модели асосида қурилган. Бадиий адабиётда такаббурликни тавсифловчи образли ва ҳиссий баҳоловчи маъно билан ишлатилади. Масалан, *Тавба, бу қадар ошкора сурбетлик! Нега у бунчалик ўзига бино қўйган? Тогдек таянчи бор учунми?* (Асад Дилмурод. Кўчки)

Ўзбек тилида такаббур одамни тавсифловчи *димоғига қурт тушган* фразеологик бирлиги инсоннинг салбий характериini образли, эмоционал ифодалаш учун ишлатилади. Ушбу фразеологизм “от + от + феъл” тузилишига кўра қурилган ва сифатдошга ишора қилади: *Ҳа, уят қилса қила қолсин ўша димоғига қурт тушган эркаклар!* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Баланд келмоқ фразеологизми юқори тартибда гапириш, таҳдид қилиш, одамга паст назар билан муносабатда бўлиш маъноларини ифодалайди. Масалан: *Дастрўмол билан пешонасини ва қизариб кетган бўйинларини артиб, баланддан келди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка) *Шармандага шаҳар кенг, дегандек Шоди паттачига бари-бир; у баттар баланд келди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка)

Нутқдаги ушбу фразеологик бирликлар образли-эмоционал ҳолат учун ишлатилиб, одамнинг салбий хусусиятларини таъкидлайди. Фразеологик бирлик структуравий ва грамматик жиҳатдан “сифат + феъл” модели асосида қурилган: *баланд + келмоқ*, бадиий адабиётда синоним сифатида *баланд келмоқ, катта кетмоқ, катта гапирмоқ* каби шаклларда қўлланади ва мақтанчок, такаббур одамни характерлаш учун хизмат қилади: *Ота жуда*

каттадан кетяпти. Мавлонбек, машина оламан дейди. (Х.Дўстмуҳаммад, Қичкириқ) *Лекин кўп ҳам катта гапирма, оғир юк бел синдиради.* (Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги)

3.2.3. Дангасалик, ҳаракатсизлик концептли фразео-семантик модел

Бунда фразеологик бирликлар инсон хулқ-атворидаги дангасалик, ҳаракатсизлик, ишқмасликни тавсифлаш учун ишлатилади. Ҳозирги ўзбек тилининг фразеографик манбаларида жуда кўп ўхшашлик, ҳаракатсизлик маъносига эга бўлган шунга ўхшаш ҳиссий-баҳоловчи фразеологик бирликлар мавжуд. *Бекорчи хўжа* дангаса, ҳаракатсиз одамнинг образли ва эмоционал характеристикасини беради. Структуравий ва грамматик жиҳатдан ушбу фразеологик бирликлар салбий маъно-мазмунни ифодалайди.

Берсанг – ейман, урсанг – ўламан фразеологизми “мутлақо ҳеч нарса қилмаслик”, “умуман ишламаслик” маъносини ифода этади. Бадий адабиёт тилида бу дангаса одамга нисбатан салбий муносабат учун ишлатилади. Масалан: *Келини ҳар жиҳатдан ҳам уқувсиз, айтганларича, “берсанг ейман, урсанг ўламан”* (Р. Жўракулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд заҳар севгига айланди).

Қўлидан иш келмайдиган фразеологизми “ҳеч нарсага қодир эмас, кучсиз” деган маънони англатади. Ушбу фразеологик бирликда “от + от + феъл” структуравий схемаси мавжуд. Қобилиятсиз одамнинг образли ва ҳиссий характеристикаси учун ишлатилади: *Муҳаммаджон ҳам уни Мастура олдида “латта, лапашанг, қўлидан иш келмайдиган” деб ҳақорат қилди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

Дарди бедаво, адреси йўқ, кўча хандон, уй зиндон каби фразеологик бирликлар ҳам одамнинг дангасалик, ҳаракатсизлик каби салбий сифатини ифода этади. Масалан, *дарди бедаво* фразеологизми “даволаб бўлмайдиган касаллик” маъносида “даволаб бўлмайдиган” одамнинг хусусиятларини кучайтиради. “От + сифат” модели асосида қурилган. Бадий адабиёт тилида бу фразеологик бирликлар дангасалик, ҳаракатсизликнинг салбий

хусусиятларини ифодалаш учун ишлатилади: *Камол ўзини дарди бедаво касалга чалингандек ҳис этарди.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар)

3.2.4. Кўп гапириш, эзмаликни ифодаловчи эмоционал баҳо-муносабат концептли фразео-семантик модел

Мазкур фразеологизмлар суҳбатдошни характерлаш учун ишлатилади. Бадиий адабиётда кўп гапириш инсоннинг салбий хусусияти сифатида каралади ва *узун тил, тилини бир қарич қилмоқ, оёғи биланмас, оғзи билан юрадиган, мияни қоқиб қўлга бермоқ, жағи очилмоқ, лаби-лабига тегмайди, подадан олдин чанг чиқармоқ, тўйдан олдин ногора қоқмоқ* ва бошқа фразеологик бирликлар салбий баҳо муносабат ифодаловчи фразеологик бирликлар ҳисобланади.

Бадиий асарлар тилидаги ушбу синонимик фразеологик бирликлар образли, эмоционал-экспрессив муносабатни ифодалайди. *Узун тил* (сўзма-сўз, тили узун) нутқийликни ифода этади. “Сифат + от” модели асосида қурилган. Нутқда у, кўпинча, сўзлашувнинг салбий сифатини ифодалаш учун ишлатилади; *Хотин кишининг узун тили уйга бахтсизлик олиб кирадиган зина деб сенга неча марта айтдим.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Тилини бир қарич қилмоқ фразеологизми (том маънода, тилни бир ораликда узун қилиш) ҳар хил бемаънилик, аҳмоқлик билан гаплашиш, сўзларига масъулиятсиз муносабатда бўлиш каби маъноларга эга. Ушбу фразеологизм от + от + феъл моделига кўра бирлаштирилган тўрт таркибий қисмдан иборат. Нутқда у суҳбатдошнинг образли ва ҳиссий хусусиятлари услубий воситаси сифатида ишлатилади. Масалан: *У ўзини ҳақгўй қилиб кўрсатиш учун тилини бир қарич қилади.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка)

Оёғи билан эмас, оғзи билан юрадиган фразеологизми (том маънода оёқ билан эмас, балки оғиз билан юриш) ортиқча гапириш, кимдир ҳақида ғийбат қилиш, бўш суҳбат, ғийбат билан шуғулланиш маъноларини ифодалайди. Нутқда у суҳбатдошни характерлаш учун ишлатилади. Функционал ва

услубий хусусиятларига кўра у сўзлашув ва кундалик мулоқотга тегишли: *Тўғри, кўчада оёғи биланмас, оғзи билан юрадиганлар кўпайган.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёлғизлик қурбони)

Жағи очилмоқ фразеологизми “ўлчовсиз гапириш, суҳбатлашиш, ҳар хил беъманиликларни сўзлаш” маъноларини ифодалайди. Бадиий тилда суҳбатдошни характерлашда у ўзини ўзи баҳоловчи маънода ишлатилади, масалан, *Шу авждан кампирнинг жағи яна очилди.* (А.Қаҳҳор. Муҳаббат)

Мия/си/ни қоқиб қўл/и/га бермоқ фразеологизми “ҳар хил беъмани гапларни гапириш, безовта қилиш” деган маънони англатади. Бадиий асарларда у суҳбатдош одам киёфасини тавсифлаш учун ишлатилади. Фразеологизм “от + феъл + от + феъл” модели асосида қурилган ва ҳақиқий қийматга ўхшаш бўлган эргаш гапни англатади. *Икки соатдан бери мияни қоқиб қўлимга берди.* (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

Лаб/и/ лаби/и/га тегмай (кўп ва тез гапириш). Баъзан ушбу фразеологик бирлик контекстда амалга ошириладиган нафақат салбий, балки ижобий сифатни ҳам англатиши мумкин: *Жувон лаби лабига тегмай жавраб кетди.* (Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка) Бундай ҳолларда унинг мазмуни контекстда намоён бўлади ва муаллифнинг позициясига боғлиқ кечади. Бадиий адабиётда суҳбатдошга ҳаддан ташқари жанжалкаш одамни характерлаш учун қўлланади.

Тўйдан олдин ногора чалмоқ (бирон-бир нарсани муддатидан олдин карнай қилиш учун). *Оғайни, – деди Иброҳим, – кўп катта кетаверма. Тўйдан олдин ногора чалиш яхши эмас.* (Асад Дилмурод. Кўчки) Ушбу фразеологик бирликнинг синоними: *подадан олдин чанг кўтармоқ.* Мисоллардан кўриниб турибдики, фразеологик бирликларда таркибий қисмлар алмашди, аммо маъно ўзгаришсиз қолди.

Инсоннинг салбий хусусиятларини ифодалаш учун ўзбек тилида ёзувчилар фразеологик бирликлардан кенг фойдаланадилар. Масалан, фразеологик бирликлар нафрат маъносини ифода этади; *тили аччиқ, қўли эгри, худо урган, бадбахт* ва бошқалар. Ушбу фразеологик бирликлар

инсоннинг салбий фазилатларини тавсифлаш учун ишлатилади. Мисоллар: *Пўлатга Ниёз Ғиёсович ёқмади: қалампир, тили аччиқ, ҳар гапни писанда қилгандай бураб гапирди.* (Асад Дилмурод. Кўчки) *Масъулиятни ҳис қилмайди. Бунинг устига қўли эгри.* (Асад Дилмурод. Ранг ва Меҳвар)

Сиркаси сув кўтармайди фразеологизми жиззаки одамни характерлаш учун ишлатилади. Адабий асарларда ушбу фразеологик бирлик фаол ишлатилади: *Сиркаси сув кўтармас дадасининг бунчалик олийжаноблик қилиши гайри табиий, Нилуфарнинг ақлига сизмас эди.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар)

Бадий асарларда бир вақтнинг ўзида бир нечта фразеологик бирликлардан фойдаланиш ҳолатлари мавжуд. *“Афсуски ақли калта, сочи узун бу бевафо эрга тегиб кетибди”.* (Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар) *Ақли калта* фразеологизми (сўзма-сўз айтганда, ақли қисқа) “ақлсиз, ақлга сиғмайдиган” маъноларини ифодалайди. Кўпинча, ижодкорлар ақли калта иборасини ишлатишади. *Сочи узун* (ақли калта, сочлари узун), бу аёлга нисбатан камситувчи муносабат ифодасини кучайтиради. Бу ерда ишлатиладиган яна бир фразеологик бирлик, оғзидан гуллаб қўймоқ, “беихтиёр, тасодифан сирни очиб қўйиш” маъносида ишлатилади.

Ўзбек тилида очкўзлик маъноси *бир тийин устида минг юмаламоқ* фразеологик бирлигида ифодаланади, (сўзма-сўз айтганда, минг тийин учун минг марта айланиш). Масалан: *Аммо ишхонадагилар ҳамма нарсага ишонishi мумкин эди-ю, лекин бир тийин устида минг думалайдиган бу одамдан гап чиқишига ишонмас эди.* (Асад Дилмурод. Кўчки)

Бирор кишининг қайсарлиги, такаббурлигини кўрсатмоқчи бўлганларида, “отдан тушса ҳам эгардан тушмаслик” фразеологизмидан фойдаланадилар: *Лекин отдан тушса ҳам эгардан ажралгиси келмаганидек, мансабини пеш қилиб, ўз қарорини ўзгартирмади.* (Асад Дилмурод. Кўчки)

Ўзбек тилидаги фразеологизмлар одамнинг манманлик, мақтанчоқлик каби салбий фазилатларини ифода этади: *босар-тусарини билмай қолмоқ, ҳаддидан ошмоқ, ўзидан кетмоқ, кўкрагига урмоқ, буйни йўгон ва бошқалар.*

Структуравий ва грамматик жиҳатдан бу фразеологизация адвербиал ҳисобланади. Мисоллар: *Бектемирнинг ошиғи олчи туриб, теридан бит семириб қолди. Ана шунда у босар-тусарини билмай қолди.* (М.Маҳмудов. Ок гул) *Ҳар қалай Мансур босар-тусарини билмай қолган.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

Ҳаддидан ошмоқ ва *ўзидан кетмоқ* фразеологизмлари салбий сифат – такаббурликни таъкидлаш учун ишлатилади, масалан, – *Сен ука, бунчалик ҳаддингдан ошма,* – *Самад машинасига ўтира туриб тўнғиллади,* – *Ўзидан кетиши ҳам эви билан-да.* (Т.Жўраев. Бозор дунё)

III боб бўйича хулосалар

Замонавий ўзбек тилида инсоннинг фазилатлари ва хусусиятларини ифодаловчи ҳиссий-баҳоловчи фразеологик бирликларни таҳлил қилиш кўйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради:

1. Фразеологик бирликлар инсон фазилатлари ва хусусиятларининг турли қирраларини очиб беришда ўзига хос ўринга эга.

2. Ушбу турдаги фразеологизмлар денотатив маъно билан бир қаторда муаллифнинг шахсга ёки нарсага нисбатан эмоционал-экспрессив муносабатини ҳам ифодалайди.

3. Бадиий адабиётда фразеологик бирлик кишининг салбий ёки ижобий фазилатларини образли, эмоционал характерлаш учун кенг қўлланилади.

4. Ушбу гуруҳдаги фразеологизмларнинг аксарият маънолари метафорик ва метонимик кўчирилиш асосида яратилган.

5. Фразеологик бирликларнинг аксарияти тизимли равишда кўп ҳолларда “от + сифат”, “сифат + феъл” ва бошқа моделларга кўра қурилган.

6. Анъанавий фразеологик бирликларнинг нутқ даражасидаги потенциалидан трансформацияланган шаклда фойдаланиш мумкин: таркибий қисмларни алмаштириш, фразеологик бирликларнинг таркибини кенгайтириш, сўз ва сўз бирикмаларини таркибий қисмлар орасига боғлаш, эллипсис ва бошқалар. Шу муносабат асосида ўзбек тилидаги фразеологик

бирликларнинг деформация ва трансформация ҳодисаларини нутқ даражасида ўрганиш зарур.

7. Ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг умумий ҳажмида салбий баҳоланган фразеологик бирликлар ижобий баҳоланган фразеологик бирликларга қараганда анча катта.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Фразеологик бирликлар тил бирлиги сифатида жуда қадимий бўлса-да, уларни илмий ўрганиш, тасниф ва тавсиф қилиш XX асрнинг бошларида Шарль Балли томонидан илмий тадқиқ этила бошланди. Ўтган асрнинг 50- йилларига келиб, ўзбек тилшунослигида фразеология ва фразеографияга оид илмий-назарий, илмий-амалий тадқиқотлар юзага келди, фразеологик бирликларнинг структуравий, семантик, грамматик ва услубий хусусиятлари таҳлил этилди.

2. Ҳозирда фразеологизмлар маданий тилшунослик, этнолингвистика, психоллингвистика, когнитив тилшунослик, антропоцентрик ва лингвокультурологик каби билимлар доирасида ўрганилмоқда, фразеологизмларнинг нутқ жараёнида фаоллашадиган коннотатив, денотатив ҳамда когнитив моҳиятини намоён этишга алоҳида аҳамият берилмоқда.

3. Фразеологик бирлик тилнинг алоҳида шаклланган, барқарор, такрорланадиган, тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган бирлиги бўлиб, унинг етакчи ва доминант хусусияти образлилик таркибий қисмларининг тўлиқ ёки қисман қайта семантик шаклланган тил бирликларидир.

4. Антропоцентрик фразеологик бирликларни таҳлил қилиш, шунингдек, уларнинг лингвокультурологик хусусиятларини ўрганиш, инсон ҳис-туйғу ва фазилатларини тавсифловчи муҳим аҳамиятга эга, чунки ўзбек тили фразеологик фондини тўлиқ ўрганиш фразеологиянинг қуйи тизимларни таҳлил қилишни тақозо этади.

5. Ҳозирги вақтда антропоцентризм нуқтаи назаридан тилда инсоннинг ҳис-туйғулари, ҳиссиётлари ва фазилатларини тавсифловчи, яъни антропоцентрик фразеологик бирликларни ўрганиш долзарбдир, чунки ушбу фразеологик бирликлар ўзбек тилида структуравий ва семантик жиҳатдан етарлича ўрганилмаган.

6. Инсоннинг эмоционал-экспрессив, баҳо-муносабат, фазилатларини ифодаловчи фразеологик бирликларни вариантланиш, синонимик, антонимик

муносабатда ўрганиш илмий ва амалий аҳамият касб этади, зеро улар ўзбек тили фразеологик фондини бойитувчи энг муҳим манбалардан биридир.

7. Инсоннинг фазилат ва хусусиятлари, эмотив ҳиссиётларини фразеологик бирликлар орқали замонавий тилшунослик ёндашувлари асосида ёритиб бериш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Дунё тилшунослигида миллий онг, миллий ўзлик (маданият), тафаккур, унинг тилдаги инъикосини тил ва маданият муносабатида, антропоцентрик ҳолда ўрганиш эҳтиёжи туғилмоқда. Концепт моҳиятини идрок этиш орқали миллатга хос оламнинг лисоний манзарасини равшан тасаввур этиш мумкин.

8. Фразеологизмлар денотатив маъно билан бир қаторда муаллифнинг шахсга ёки нарсага нисбатан эмоционал-экспрессив муносабатини ҳам ифодалайди. Фразеологик бирлик мазмун планининг миллий-маданий компоненти образ элементга таянади ва когнитив фарқлар билан идрок этилади. Баҳо-муносабат фразеологизмнинг компоненти сифатида луғавий бирлик ички шаклининг образли моҳияти таъсири билан боғланган ва ички шакл, образ табиатига боғлиқ бўлади.

9. Этимологик, когнитив-семантик ва когнитив-прагматик тадқиқот усуллари инсон ҳиссиётлари концептларининг фразеологик бирликларда шаклланиши ва ривожланиши жараёнларини очиқ беришга, уларнинг аксарият маънолари метафорик ва метонимик шаклланиш асосида юзага келишига хизмат қилади.

10. Инсон фразеологик концептуаллаштириш объекти ва оламнинг лисоний манзараси шаклланиши, тараққий этиши ва ўзгариши инсон оламининг этномаданий лисоний манзараси субъектидир. Фразеологик бирликларнинг таркибий қисмларини семантик тўлиқ ёки қисман қайта шакллантириш асосида фразеологизмга хос бўлган образлилик юзага келади.

12. Миллий онг халқ концептосферасининг ифодаси ҳисобланиб, лисоний концептлар тадқиқи оламнинг миллий лисоний моделини яратишга имкон беради. Лисоний онгда ядро ва периферия фарқланади. Энг муҳим концептларни ассоциатив-вербал занжирда мужассамлаштирувчи лексема

ядро ҳисобланади. Лисоний ва когнитив онгнинг ядро қисми атроф-борликни идрок этиш жараёни ва тафаккурда этнос вакиллари учун умумийликни намоён этади. Муайян концептни ифодаловчи фразеологизмларнинг юқори частотали когнитив белгилари концепт ядросидан ўрин олади.

13. Ижтимоий ҳаётдаги турли воқеа-ҳодисалар фразеологизмлар шаклланишига асос бўлади, улар негизида эътиқодий тушунчалар идиомалашади. Миллий маданий дунёқарашга хос бўлган хатти-ҳаракатлар фразеологик бирликларда ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар, теологик образлар, жамоа турмуш тарзи ва табиат ҳодисалари каби экстралингвистик омиллар орқали гавдаланади ва салбий ёки ижобий баҳоланади. Ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг умумий ҳажмида салбий баҳо ижобий баҳога қараганда кўпчиликни ташкил этади.

14. Антропоцентрик фразеологик бирликлар, аксарият ҳолларда, функционал ва услубий параметрлари бўйича сўзлашув ва кундалик услубга тааллуқли бўлиб, бунда кўп экспрессивлик, ҳиссийлик билан ажралиб туради. Таркибий ва грамматик хусусиятларига кўра, ушбу семантик гуруҳнинг фразеологик бирликлари, одатда, сифат ёки равишдошга тааллуқли бўлади. Инсоннинг ҳис-туйғуларини ифодалайдиган фразеологик бирликларнинг аксарияти феъллар асосида шаклланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1.1 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги Фармони. – Т., 2022 йил 28 январ, ПФ-60-сон. <https://lex.uz/docs/5841063>

1.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони. – Т., 2017 йил 16 февраль, ПФ-4958-сон. <https://lex.uz/docs/3119699>

1.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. –Т., 2019йил 21 октябрь, ПФ-5850-сон. <https://lex.uz/uz/docs/4561730>

1.4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи, 2019 йил, 22 октябрь

1.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. –Т., 2020 йил 20 октябрь, ПФ-6084-сон. <https://lex.uz/docs/5058351>

II. Илмий рисола, монография, дарслик, ўқув ва методик қўлланмалар

2.1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. – М.: Флинта. Наука, 2010. – С.216.

2.2. Алимжанова. Г.М.Сопоставительная фразеология. – Алма-Ата: Мир языка, 1999. – С. 348 .

2.3. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент тахлили. 10.02.02 – ўзбек тили. Филол. фанлари номзоди... дисс. –Т., 2008. – Б. 162.

2.4. Арутюнов С.А. Основные пищевые модели и их локальные варианты у народов России //Традиционная пища как выражение этнического самосознания. – М.: Наука, 2001. – С. 342.

2.5. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие взаимодействие. – М.: Наука, 1989. –С. 336.

2.6. Ахметов З.А. О языке казахской поэзии. – Алма-ата: Мектеп, 1970. – С. 248.

2.7. Б.А.Базыма. Психология цвета. Теория и практика. – М.: Речь, 2007. –С.208.

2.8. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: ВГУ, 1996. –С.408.

2.9. Байбурин А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей //Этнографическое изучение знаков средств культуры. – Ленинград: Наука, 1989. – С.572.

2.10. Болтаева Б. Ўзбек тили фразеологик бирликларнинг трансформацияси (семантик-прагматик таҳлил): Филол. фан. фалсафа док(PhD) дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2019. – Б. 48.

2.11. Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили: Филол.фан.ном...дисс. – Т., 2009. – Б. 168.

2.12. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – С. 228.

2.13. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. Монография. – М.: Изд. РУДН, 1997. – С. 332.

2.14. Ермакова Е.Н., Файзуллина Г.Ч. Фразеологизмы с компонентом наименование корова как маркеры ментальности народа. –Казань: Изд-во Казан, 2016. –С. 454.

2.15. Зейналов Ф.Р., Новрузов М.Д. Об этимологии слова *altun*// советская тюркология .–Москва, 1984. - №5. –С. 448.

2.16. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф...дисс .канд. филол. наук. –Ташкент, 1976. –С. 62.

- 2.17. Йўлдошев Б. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002. – Б. 530.
- 2.18. Йўлдошев. Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. дисс. ...автореф. – Т., 1993. – Б. 48.
- 2.19. Йўлдошев.М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлил асослари. – Т.: Фан, 2006. – Б. 452.
- 2.20. Корнилов.О.А. “Языковые картины мира как производные национальных менталитетов». – М., 2003. – С.532.
- 2.21. Калонтаров Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в сравнении с узбекскими. – Душанбе: Дониш, 1969. –С.432.
- 2.22. Кўчибоев А. Матн прагматикаси. Ўқув-услубий қўлланма. – Самарқанд, 2015. – Б. 328.
- 2.23. Қошғарий М. Девону луғатит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1960. – Б. 483.
- 2.24. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства. – СПб.: “Искусство-СПБ”, 1994. – С. 670 .
- 2.25. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.:”Искусство – СПБ”, 2000. –С. 242.
- 2.26. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: Шарқ, 2010. – Б. 20.
- 2.27. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. – М.: Наука, 1996. – С. 432.
- 2.28. Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол.фан.д-ри.дисс. ...автореф. – Т., 2000. – Б. 56.
- 2.29. Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Наврўз, 2019. – Б. 260.
- 2.30. Маматов А. Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари. – Т.: Наврўз, 1996. – Б. 354.

- 2.31. Мамараимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект): Филол.фан.д-ри.дис. ...автореф. – Т., 2021
- 2.32. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2004. – С. 205.
- 2.33. Махмуд Саттор. Ўзбекнинг гапи кизиқ. – Т.: Тафаккур қаноти, 2011. – Б. 148.
- 2.34. Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Т.: Маънавият, 2013. – Б. 350.
- 2.35. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – М. – С. 62.
- 2.36. Мусаев А. Грамматическая разработка глагольных фразеологизмов в толковых словарях русского языка. Диссер.док.филос.филол.наук (PhD). – Т., 2019. – С. 156.
- 2.37. Норбоева Ш. Хоразм шеваларидаги соҳавий лексика. – Т., 2014.– Б. 48.
- 2.38. Норбоева Ш.Х. Хоразм шеваларида кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) дисс. автореферати. – Т., 2017. – Б. 52.
- 2.39. Нурмонов А., Собиров.А., Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 402.
- 2.40. Омонтурдиев А. Чорвадор нутқида уй-рўзғор буюмлари номи ва мақоллар эвфемикаси. – Термиз, 2007. – Б. 32.
- 2.41. Панфилов В.З. «Взаимоотношения языка и мышления». – М., 1971. – С. 231.
- 2.42. Панченко Н. Сравнение как средство дескрипции лжи и обмана // Основное высшее и дополнительное образование: проблемы дидактики и лингвистики. – Волгоград: ВГТУ, 2000. – С. 238.
- 2.43. Пасечник Т.Б. Лингвокультурологический анализ фразеологических единиц с числовым компонентом в русском языке в сопоставлении с английским. Автореферат. – М., 2009. – Б. 38.

- 2.44. Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 480.
- 2.45. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том III. – СПб., 1905. – С. 1360.
- 2.46. Раҳматуллаев Ш. Нуткимиз кўрки. – Т.: Фан, 1970. – Б. 60.
- 2.47. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. докт. дис. ...авторэф. – Т., 1966. – Б. 46.
- 2.48. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фразеологизмларнинг боғлашуви. – Т., 1992. – Б. 462.
- 2.49. Раҳмон.Н. Турк хоконлиги. – Т.: Халқ мероси, 1993. – Б. 262.
- 2.50. Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (кўз, кўл ва юрак компонентли иборалар мисолида): Филол.фан.фалсафа док (PhD)дис. ...авторэф. – Самарқанд, 2018. – Б. 58.
- 2.51. Рўзиқулова М.Ўзбек тилида идиомалар: Филол. фан. ном. дис. ...авторэф. – Т., 1966. – Б. 60.
- 2.52. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика синтений в английском и узбекском языках: Автореферат.дисс...канд. филол. наук. – Т., 2010. – С. 46.
- 2.53. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Академия, 2002. – С. 428.
- 2.54. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.,1956. – С. 308.
- 2.55. Телия В.Н. Русская фразеология: семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – С. 286.
- 2.56. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М.: Школа “Языки Русской культуры”, 1999. – С. 322.
- 2.57. Тернер В.Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983 – С. 312.

2.58. Топоров В.Н. О числовых моделях в архаических текстах//Структура текста. – М.: Наука, 1980. – С. 326.

2.59. Усманова. Ш. Лингвокультурология. Дарслик. –Т., 2019. – Б. 246.

2.60. Усмонова Ш. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар: Филол.фан ном.дисс. ...автореф. –Т., 1998. –Б. 44.

2.61. Халикова М.К. Фразеология как форма отражения национального менталитета в языковой картине мира (на материале русского и узбекского языков) Автореферат. –Т., 1999. –Б.46

2.62. Холмонова З. Лингвокультурологияга оид тушунчалар тадқиқи. –Т.: Наврўз, 2018. –Б. 446.

2.63. Худойберганаева Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Т.: Фан, 3013. – Б. 286.

2.64. Ҳақимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолиплари фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги: Филол. фан. ном. дисс. ...автореф. –Т., 1994. –Б. 56.

2.65. Шаклеин В.М. Лингвокультурология. Традиции и инновации. Монография. – М.: Флинта, 2012. – С. 308.

2.66. Шомақсудов А., ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. . –Т., 1974. – Б. 370.

2.67. Юсупов.У. Теоритические основы сопоставительной лингвистики. –Т.: Фан, 2007. – С. 328.

2.68. Berlin V., Kay P. Basic colour terms: their universality and evolution. –Berkeley: University of California Press, 1969. –P.450.

2.69. Judith Martin Thomas Nakayama. Intercultural communication in contexts. –5th ed. –New York: McGrew-Hill, 2010. –P.685.

2.70. Уорф В. Отношение норм мышления к языку//Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Наука, 1960. – С. 390.

III. Мақола ва тезислар

3.1. Абдуллаева Р. Тулки зоонимнинг инсон характер хусусиятларига ишора қилиши.Тил ва адабиёт таълими журнали. –Т., 2018. 11-сон. – Б. 40.

3.2. Алмаматов Т., Ядгаров Қ. Тўрт сонининг семантик хусусиятлари. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. –Т., 2009. – Б. 117-118.

3.3. Ахмедова Н. Семантика и философия цвета в тюрской мифологии. Ҳозирги замон тилшунослигида когнитив лингвомаданиятшунослик ва гендер тилшунослиги йўналишларига доир масалалар. –Т., 2003. – Б. 15.

3.4. Базарбаева А. Прототипы цветообозначений в разных языках. Ҳозирги замон тилшунослигида когнитив лингвомаданиятшунослик ва гендер тилшунослиги йўналишларига доир масалалар. –Т., 2003. – Б. 13.

3.5. Бахронова Д. Испан тилидаги “Perro” ва “Mono” зооморфизмларининг семантик хусусиятлари ва таржималарига доир// Тил ва адабиёт таълими журнали. –Т., 2015. 2-сон. – Б. 47

3.6. Бегизова М. Подходы к изучению слов цветообозначения. Ҳозирги замон тилшунослигида когнитив лингвомаданиятшунослик ва гендер тилшунослиги йўналишларига доир масалалар. –Т., 2013. – Б. 203.

3.7. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова//ВЯ, 1953. №5. – С. 21.

3.8 Гаврилова Е.Г. Фразеологические единицы с компонентом-именем числительным в русском языке: семантический аспект // Международный журнал экспериментального образования. 2014. № 6-2. –С. 141-142.

3.9. Еремян А.М. Фразеологические единицы и проблема их перевода. Из-во “Научно-инновационный центр”, 2010 Ч. 4-№2(08). –С.11.

3.10. Зарифов Ҳ. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганишга доир // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1958. 1-сон. – Б.25-30.

3.11. Зиманас Г. Интернациональное и национальное в жизни народов. – М., 1965. №6. – С. 52-60.

3.12. Маджидова Р. Ўзбек ва рус тиллардаги антропоцентрик мақолларнинг лексикографик талқини. – Т., № 4 (8) / 2015.

3.13. Маматов А. Лексик интеграция асосида фразеологизмларнинг шаклланиши//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1999. №6. – Б. 29-33.

3.14. Марушкина Н.С. "Гострономические" фразеологические единицы как средство формирования концепта еда. Преподаватель XXI века. 2012/2. – С. 361.

3.15. Насиров А.А. Француз, ўзбек ва рус провербал фразеологизмларида миллий-маданий хусусиятлар. Ҳозирги замон тилшунослигида когнитив лингвомаданиятшунослик ва гендер тилшунослиги йўналишларига доир масалалар. –Т., 2013. – Б. 68.

3.16. Ниязметова. Д. Ўзбек ва инглиз тилларидаги фразеологизмлар маданий хусусиятларининг учта даражаси."Илм сарчашмалари" УрДУ илмий-методик журнали. – Урганч, 2016. №6. – Б. 23.

3.17. Равшанов М. Сопоставительный анализ особенностей фразеологических лингвокультурем. Тил ва Адабиёт журнали. –Т., 2018. 9-сон. – Б. 64.

3.18. Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1963. №4. – Б. 32-36.

3.19. Сокур Е.А., Шеожева Б.А. Роль компонента зоонима в формировании индивидуального значения фразеологизма. Вестник АГУ. Выпуск 4(227), 2018. – С. 90.

3.20. Тошева Д.А. Зоонимы в культурологическом подходе к освоению иностранного языка.//Тил ва адабиёт таълими журнали. –Т., 2016. 7-сон. – Б.61.

3.21. Умаров Э. Фразеологическая контаминация языка Алишера Навои//Сов. тюркология. –Т., 1974. №5. – С. 23-27.

3.22. Фаттах Мохаммед Абу эль-Иля. Лингвокультурологический анализ фразеологизмов с числовым компонентом в русском и арабском языках // Политическая лингвистика. 2018. №1(67). –С. 171.

3.23. Фаттахова Р.Ф. Функционально-семантические особенности числительных в составе ФЕ татарского языка //Филологическое науки: Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015 №3, – Ч. 2. – С. 199-201.

3.24. Ҳакимова Г. Фразеологизмлар этимологиясида миллий-маданий ғояларнинг ақс этиши. Тил ва адабиёт таълими журнали. –Т., 2015. 2-сон. – Б. 42.

3.25. Ярашева Н. Ибораларнинг лингвомаданий тадқиқи. Тил ва адабиёт таълими журнали. –Т., 2018. 11-сон. – Б.28.

IV. Луғатлар

4.1. Абдурахимов М. Қисқача ўзбекча-русча фразеологик луғат. – Т.: Ўқитувчи, 1980. –Б. 384.

4.2. Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1984. – Б.470.

4.3. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том II. – СПб., 1871. – С. 754.

4.4. Вовк О.В. Энциклопедия знаков и символов. – М.: Вече, 2006. – С. 390.

4.5. Жуков В.П. Школьный фразеологический словарь языка. – М.: Просвещение, 1980. – С. 426.

4.6. Федосов И.Н., Липицкий А.Н. Фразеологический словарь русского языка. – М.: Юнвест, 2003. – С. 300.

4.7. Ногайско-русский словарь. – М., 1963. – С. 358.

4.8. Носиров О., Юсупов М. ва бошқалар. Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2005. – Б. 784.

4.9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Гос.из-во иностранных и национальных словарей, 1960. – С. 900.

4.10. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1978. – Б. 406.

4.11. Содиқова М. Русча-ўзбекча фразеологик луғат. – Т.: Фан, 1972. – Б. 192.

4.12. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Фан, 2002. – Б. 424.

4.13. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – Б. 448.

4.14. Яранцев Р.И. Словарь справочник по русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1981. – С. 304.

4.15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (ЎТИЛ). 5 жилдли. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, 2006. – Б. 680; 2-жилд, 2006. – Б. 4.20 3-жилд, 2007. – Б. 688; 4-жилд, 2008. – Б. 608; 5-жилд, 2008. – Б. 592.

V. Бадиий адабиётлар

5.1 . А.Қаҳхор. Муҳаббат. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2016.- Б.624.

5.2 . Асад Дилмурод. Кўчки. – Т.: Наврўз, 2001. - Б. 345 б.

5.3 . Асад Дилмурод. Ранг ва Меҳвар. – Т.: Наврўз, 2012. - Б.345.

5.4 . Б.Бунёд. Опа-сингил. – Т.: Янги аср авлоди, 2018.

5.5 . Зулфия Қуролбой қизи. Аёл. – Т.: Фафур Ғулом, 2019. - Б.320.

5.6 . Зулфия Қуролбой қизи. Ёмғирли ўлка. –Т.: Ёшлик журнали, 2018.

5.7 . Зулфия Қуролбой қизи. Ёлғизлик қурбони. –Т.: Ёшлик журнали, 2016.

5.8 . М.Юсуф. Шоир севгиси. – Т.: Ношир, 2018.- Б.195.

5.9 . Р. Жўрақулова. Қайнона ва келин ҳикояси ёхуд заҳар севгига айланди. –Т.: Ёшлик журнали, 2018.

5.10. М.Маҳмудов.Оқ гул. – Т.: Шарқ, 2005. - Б. 456.

5.11. Т.Жўраев. Бозор дунё. – Т.: Наврўз, 2006. - Б. 32.

5.12. Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - Б. 478.

5.13. Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар. – Т.: Моварауннаҳр, 2010. - Б. 378.

5.14. Х.Дўстмуҳаммад. “Қичкирик”. Янги ҳикоялар. – Т.: Шарқ, 2014. – Б. 386.

5.15. Х.Хушвақов. Каттақўрғон тонги. – Т.: Наврўз, 2020.

5.16. Ҳамид Элхон. Майнагул. – Т.: Сано-стандарт, 2018.

VI. Интернет сайтлар.

6.1. <https://www.scopus.com/home>.

- 6.2. <https://sd-cart.elsevier.com/>
- 6.3. <https://www.sciencedirect.com/journal/>
- 6.4. https://scholarworks.umass.edu/dissertations_2/2089/
- 6.5. <http://www.inquiriesjournal.com/articles/1884/linguistic-affect-positive-and-negative-emotion-words-are-contagious-predict-likability-and-moderate-positive-and-negative-affect>
- 6.6. <https://www.springernature.com/gp>
- 6.7. <https://tetw.org/Linguistics>
- 6.8. <https://www.dissertation-help.co.uk/linguistics-dissertation-topics/>
- 6.9. <https://www.dissertations.se/about/Linguistics/>
- 6.10. https://scholarsarchive.byu.edu/linguistics_etd/